

עגנון בעולמו של 'בצלאל' – בין בדיון למציאות

א

בדרכים שונות כבר ניתנה הדעת לשאלה, אם המציאות הממשית בגילוייה החברתיים-ההיסטוריים והאישיים חופפת את עיצובה ברומן 'תמול שלשום' של עגנון. פה ושם נערך מעקב כיצד המספר נוטל חירות לעצמו בתוקף סמכותו האמנותית לארגן ולתבנת מציאות זו מחדש אגב זיהויים של מצבים ודמויות, וכיצד שימשו לו העובדות החוץ-ספרותיות תשתית להקמת עולמו הבדיוני.¹ בכלל הסוגיה הזאת כבר ניתנה הדעת גם להשתקפותו של הנושא 'בצלאל', בית הספר לאמנות בירושלים מיסודו של בוריס שיץ, במרקם הרומן 'תמול שלשום',² אך נושא זה טעון הרחבת יתר והעמדת כמה עניינים ופרטים על דיוקם. יתרה מזו, גלגוליו השונים והרקע שלו מתחברים חיבור טבעי לשנים הראשונות לבואו של עגנון הצעיר לארץ-ישראל בשנת 1908.

שנים אלה הן גם השנים הראשונות להתפתחותו ולהתבססותו של 'בצלאל'. עגנון צ'צ'קים הצעיר קלט מן הסתם הדים ורשמים מן המציאות החדשה שנתגלתה לו ומן העיתונות, הן דברי שבח וקילוסים והן דברי פקפוק וקטרוג כלפי מוסד זה ומחוללו, שהיו שנויים במחלוקת. הדים מרשמי הימים ההם, שנצברו ונקלטו בקרבו, הגיעו לכלל ביטוי ועיצוב לאחר שלושים שנה ומעלה בתוך רביה-מערכת הסיפורית של הרומן 'תמול שלשום', צפו ועלו בהקשרים שונים ונתגלגלו בו בדמויות ובאפיזודות.

יוסף קלוזנר, מי שנמנה על תומכיו ומליציו של שיץ, מייסד 'בצלאל', אמנם ציין עם הגיעו לארץ בשנות העשרים על דרך של אידאליזציה מופלגת: 'מי שיקרא את העתונים ואת הספרים על ארץ ישראל בשנות 1904-1914, במשך עשר שנים רצופות, ימצא בכל אחד מהם דברי-התלהבות יוצאים-מן-הכלל על פרופיסור שיץ ומפעלו הגדול; שניהם מעוררים לא רק רגשות של חיבה וכבוד, אלא גם של התפעלות והשתוממות, מאין יצר שיץ יש מפליא'.³ לאמתו של דבר יש בקביעה פסקנית מעין זו משום הגזמה אפולוגטית יתרה; שכן באותן שנים ראשונות וגם באחרית ימיו היו שיץ ומפעלו שנויים במחלוקת.

באותו פרק זמן, שבו שימש עגנון מזכיר המערכת של כתב העת 'העמר' מיסודו של ש' בן-ציון, ושנתפרסם בו גם סיפורו הראשון שנכתב בארץ-ישראל 'עגונות', הופיעו בכתב עת זה דברי תמיכה ואהדה בזכות 'בצלאל' ומנהלו מפי משה סמילנסקי. במאמרו העלה סמילנסקי על נס את מסירותו של שיץ למען 'בצלאל' ושיבח את 'אישיותו של מייסדו המלאה אמונה באידאל, שמחת העבודה, אנרגיה כבירה ומסירות נפש'.⁴ כן ציין את השפעתו של המוסד החדש על חיי התרבות ועל טיפוח נכסי הרוח של ירושלים החדשה. מוסד זה 'הולך ונעשה מרכז לכוחות היותר צעירים,

לפועלים החדשים והישנים. [...] ואל אלה נלויים ונגררים הרבה מצעירי ירושלים בסתר ובגלוי, ומחנה חדש, מחנה גדול הנושא דגל קולטורה חדשה בירושלים יכול עתה להתאסף.⁸ שץ גם מצא לשון משותפת עם אליעזר בן־יהודה והיה איש כלבבו. אכן העמיד בן־יהודה לרשותו של שץ ומפעלו את עיתונו 'השקפה', שבו נתפרסם לעתים מזומנות מידע על פעולות 'בצלאל' באותן שנים ראשונות להיווסדו.⁹ הוא אף הקדיש לו מאמרי עידוד ותמיכה. מעל דפי עיתון זה הגיב שץ בחריפות על דברי הביקורת כלפיו שנתפרסמו בשבועון מחנה הפועלים 'הפועל הצעיר'.¹⁰

בן־יהודה קידם בברכה את ייסודו של 'בצלאל' ובחר למאמרו על נושא זה בכותרת שהפכה עלידו לסממה החוזרת ונשנית: 'כי מציון יצא יופי ואמנות מירושלים'.¹¹ עם בואם לירושלים של בוריס שץ והצעיר אפרים לילין בשנת 1906, הקדיש להם מאמר נלהב – 'לחיי האמנות העברית בארץ ישראל'. אף כאן חזר על סממה זו, והביע את משאלתו: 'זוהי שם ישראל הארצישראלי סמל לאמנות ויופי, וירושלים לשם ותהילה גם באמנות, כאתונה וכרומא בשעתן'.¹²

קו שונה בתכלית מסתמן בדרך־כלל כלפי 'בצלאל' מעל דפי 'הפועל הצעיר', שבו פרסם עגנון מיצירותיו הראשונות בהמשכים, כגון 'בארה של מרים' ו'נעמן'. כאן הופיעו מאמרים ורשימות בעלי נימה ביקורתית. ז"ס (הוא זאב סמילנסקי) פרסם כאן מאמר מפורט, שבו הסתייג מתוכניות התעשייה של שטיחים אמנותיים אשר שץ נתכוון לטפח במסגרת פעילותו של 'בצלאל', והשתדל להוכיח כי אין הדבר משתלם מבחינה כלכלית־רווחית. הוא התריע על טיפוח תקוות שווא מעין אלה, בציינו: 'אם אפשר לסלוח להפרופ' שץ על כי נאחו בחבלי דמיון יפה, לא נוכל לסלוח להתרשלות עסקנינו הציונים שלא הטריחו את עצמם קודם כל לחקור ולדרוש את כל פרטי הענין'.¹³ העסקן הציוני יהושע ברזילי, שהגיב מיד על מאמר זה, אמנם לא סתר את הטענות הללו בדבר חוסר המעשיות שבתעשיית השטיחים. עם זאת היה סבור כי בשל כך אין לערער על חשיבותו של מוסד 'בצלאל', שעיקר ייעודו הוא לפתח את האמנות היהודית; שכן האמנים היהודים הלא הם הכוהנים הגדולים בשירות האומה: 'ישרתו לנו לאומתנו. לא באיזה עריץ של עם אחר יכניסו רוח קדשם [...] כי אם חיים יציגו לנו את גיבורינו, חוזינו ומאורינו שלנו, את ארצנו הנפלאה יתארו לנו בכל יפיפותה'. עם זאת ברזילי לא הכחיש כי שץ, אותו נביא היופי, הגזים בתוכניותיו היומרניות.¹⁴

תגובות שליליות וביקורתיות כלפי 'בצלאל' ומייסדו הוסיפו להופיע מדי פעם בפעם מעל דפי 'הפועל הצעיר', בייחוד בשנת 1908, שבה נתפרסמו בריבזמן המשכי סיפוריו של עגנון. עם המעבר של 'בצלאל' אל בניינו החדש, כותב מאן דהוא החותם בשם 'אזרח': 'חשבת: משנה מקום משנה מזל ובודאי הנהגת 'בצלאל', שחסרונותיה הם ידועים לי, תשתנה לטובה; אבל תיכף נוכחתי, כי שגיתי. עדיין נשארו השגיאות הקודמות, ולא עוד אלא שהן הולכות ונשנות ביתר תוקף'.¹⁵ אלמוני אחר, החותם בשם 'פועל שנתאכר', מתלונן ברשימתו מאותה שנה: 'רעש גדול הטילו בעולם על דבר בית הספר הזה, אך אנחנו הארצישראלים – עד כמה שלא נרחש סימפטיה למיסדו פרופ' שץ שמסור בכל לבו להדבר הזה – יודעים אנו ומרגישים את החסרונות שבו'.¹⁶

למרות הלך רוח ביקורתי מעין זה כלפי 'בצלאל' ומייסדו, שהיה מורגש בדרך־כלל מעל דפי 'הפועל הצעיר', נתנה המערכת מקום גם לכמה רשימות וכתבות ברות אוהדת על הווי 'בצלאל',

שהתחיל להתרקם באותן שנים. כך מצויים כאן רשמי הוויי של מוסד זה, אשר תלמידיו מסתופפים במחיצת שץ מורם על גג בניין 'בצלאל', ואחד מן החבורה מכריו על בואם של 'החיים החדשים המתרקמים ב'בצלאל' לעומת חיי העבר, המסומל עליידי הכותל המערבי.¹⁴

שבחי 'בצלאל' הועלו מעל דפי 'הפועל הצעיר' בשנת 1910, עליידי קדיש יהודה סילמן, סופר ששימש אחד המורים לעברית במוסד זה. הוא הפליג בלשון נרגשת בתיאור פעולותיו של 'בצלאל', בקראו: "'בצלאל" - זו נקודת המאור של ירושלים'. כן שיבח את מנהלו: 'יקר המציאות הוא אצלנו אדם כשץ, שיש לו בצירוף לנשמה, למעוף ולחלומות, גם כח של עבודה ועקשנות של עבודה'.¹⁵ סילמן גם מביא את דברי התייר המתפעל ממה שמצא בירושלים: 'שני דברים - את הכותל המערבי ואת בצלאל, את הכותל המת ואת בצלאל החי, את הזכרון לעבר ואת העתיד'.¹⁶ צירוף מעין זה מהדהד לאחר מכן בכמה מן ההתבטאויות האירוניות בנושא זה ב'תמול שלשום'. המשך לאותה התפעלות כלפי שץ ו'בצלאל' עדיין מצוי בדבריו של סילמן שפרסם מתוך פרספקטיבה מאוחרת יותר, עם פטירתו של שץ בשנת 1932. אף כאן הוא סופר ומונה, אחת לאחת, את סגולותיו של שץ, 'איש החזון ואיש המרץ המופלא להגשים את חזונו'.¹⁷ לעומת גרסתו האירונית של עגנון בבואו לתאר ברומן שלו את הציירים המתלמדים אשר התחילו נוהרים לירושלים מארצות הגולה, בגרסתו האידיאלית-האוטופית של סילמן, בדברי זכרונותיו משנת תרצ"ב, הם נצטיירו כ'בחורים שחורי שער ועין. מגדלי בלורית, פוסעי באון, מסתכלי בטבע, מבקשי הסגנון האמנותי העברי המקורי. היו גולשים מעל מדרגות בצלאל ומתפשטים בהרים ובגאיות, בגבעות ובבקעות של ירושלים, עם תרמילי הציירים, עם המכחול והשפופרת, כדי לצוד אחד ממששים מקסמה של ירושלים וסביבתה'.¹⁸

לעומת הנימה האירונית המתלווה לתיאורי עגנון האפיזודיים ב'תמול שלשום' של כל מה שכרוך ב'בצלאל', הרי תיאורי סילמן החוזרים ונשנים של 'בצלאל' הם כאנטיתזה אידיאלית-אוטופית לכך. לא בכדי הודה שץ לסילמן בערוב יומו על כך 'שעזרת לבצלאל בשעה שהיית מורו ואח"כ שהיית מהיחידים שבכל מקרה רבת את ריב בצלאל והראית אהבה, כך למוסד וכך גם לי'.¹⁹ כפילות זו, שבין ביקורת עוקצנית ובין אידאליזציה אוטופית של 'בצלאל' ומייסדו, נתגלתה בעיקר בדעותיהם והערכותיהם של י"ח ברנר וש' בניציון, שתי הדמויות המרשימות, אשר עגנון הצעיר היה שרוי במחיצתן בעת ובעונה אחת באותן שנים ראשונות שלו בארץ-ישראל. הם היו לא רק מיודעיו הדגולים אלא שימשו עורכיהם של הסיפורים הראשונים שפרסם כאן; מהם קלט ככל הנראה דעות והערכות, בעליפה ובכתב, גם בנושא זה.

אשר לברנר, הלה הביע את דעתו על שץ ומפעלו בהזדמנויות שונות בנימה של אירוניה ותרעומת.²⁰ ואילו שץ, מתברר, כבר בשנת 1907 השתדל לקיים קשרים עם ברנר אשר עדיין ישב באותם ימים בלונדון. במכתבו אליו מיום ד' בניסן, תרס"ז מאשר שץ את קבלת שתי חוברות של 'המעורר', והוא גם משבחן: 'הגן מעניינות מאד לי ולתלמידי'.²¹ כן מזכיר שץ באותו מכתב שהוא שולח לו לברנר את חוברת המידע על 'בצלאל' שפרסם בשנת 1906, בהוסיפו: 'אקוה כי ידפיס את כולה או תמציתה בירחוננו היקר'.²² מבוקשו לא ניתן לו בשל הפסקת הופעתו של 'המעורר'.

עם בואו של ברנר לארץ פרסם בזמנים שונים דברים שבהסתייגות על שץ ועל 'בצלאל', על-פי-דוב בנימה אירונית. במאמרו 'ה'נ'ר הארץ-ישראלי ו'אב'ז'ר'הו' משנת 1911, כבואו להפליג

ברוח מהתלת לנטיית הקוראים לזהות את הדמויות הבדיוניות המופיעות בסיפורים מן המציאות החדשה בארץ־ישראל, מעיר ברנר בזו הלשון: 'אילי הייתי בא ומספר [...] לשם איזה ניתוח פסיכולוגי - שאחד עבד בבית חרושת אחד ונתאהב בבת אדונו, הרי מיד "ביקרר": הן בתי־חרושת אין בירושלים, מלבד "בצלאל", שמע מינה, שאני מתכוון ל"בצלאל", ולפרופיסור שץ הלא אין בת, ובכך, איזו "פנים" יש לסיפור שכזה?'²³

להלן החריפו התבטאויותיו של ברנר על חשבון 'בצלאל'. בשנת 1913, סמוך לצאתו של עגנון לגרמניה, פרסם דברי תגובה חריפים נוכח נימת האפולוגטיקה והאידיולוגיה של הוויי 'בצלאל' ומייסדו כפי שנצטיירה לאור ספרו של ל"ע מיללער, עורך העיתון בידיש 'די וואַרהייט', ובו מרשמי ביקורו בירושלים.²⁴ מחבר הרשמים הללו, מידידיו של שץ, הקדיש פרק מיוחד ל'בצלאל', והוא מתפעל מפועלו של שץ ומהישגיהם של תלמידיו. ברנר הסתער באירוניה על הרשמים האלה, אשר בהם 'הכל כאן נפלא, מופרז, מעוקם ימסורס'.²⁵ הוא לועג לדיוקן האידיאלי של שץ, שצויר בידי מיללער, שלפיו הוא 'רך כדונג, עדין כתינוק [...] אידיאליסטן, חולם בערפלי העתיד',²⁶ ומוסיף אבחנה דרימשמעיתית משלו:

ה' שץ, איש בימי הבינה והעצה, שהוא עדיין כבן עשרים לכוח ואולי גם כבן שלושים לרדוף, זה איש הפעלים העירני, גדליההסתגלות ושגיאהעמל, זה האיש הראוי להכרת-תודה מצד בני־ישובנו מכל מקום, [...] סגולותיו החיוביות הרבות של הפרופיסור (מגרעותיו הן ידועות לכולנו [...]) עודן מחכות לתיאור נאמן...'²⁷

דברים בוטים על הישגי 'בצלאל' כתב ברנר גם בשנת 1914 שעה שערך מעל דפי 'הפועל הצעיר' את המאזן השלילי של שבע שנות קיומו של 'בצלאל' ולעג ליומרה של שץ לטפח אמנות יהודית־לאומית. וכך צייר את מעמדם של תלמידי 'בצלאל':

באולמי המוסד היו תועים איזו שתי עשיריות של צעירים, שדיברו על לבם השכם והערב, שהם המה המיועדים להיות נושאי האמנות העברית המחודשת. [...] ואנו כשהיינו נפגשים בחוצות ירושלים עם צעירים דלים וילקוטים עם מכשירי הציור על שכמם, וידענו, כי תלמידי 'בצלאל' המה, אשר נפלו לקרבן על מזבח הריקלאמה.²⁸

כשם שעגנון הושפע מן הסתם מיחסו המסתייג של ברנר מאישיותו של שץ וממפעלו, הרי בור בזמן גם היה יכול לשמוע דברים בשבחו מפיו של ש' בן־ציון, ידידו ומוקירו של שץ. לידידות ממושכת זו כמה וכמה גילויים. בשנת 1906 המליץ ש' בן־ציון בפני אחד־העם בזכות תוכניתו של שץ להקמת 'בצלאל', בצינו: 'הוא ממש אחד משלנו, ענו וחביב, מין ביאליק לפי תכונתו, קרוב אלינו ברוח - מבין עברית וראש לכל חפצו הוא שיהיה מוסד זה לקנין העם'.²⁹

בשנת 1907 ביקש שץ מש' בן־ציון שיפרסם ב'העומר' מאמר על 'בצלאל' לקראת הקונגרס הציוני, והציע לו להמציא לשם כך חומר אינפורמטיבי על המוסד ועל תוכניותיו, בצינו: 'בעצמך תוכל לכתוב מעט דברים חמים ע"ד בצלאל. לזה שאתה מוכשר. לא הכמות עיקר אלא האיכות'.³⁰ ואילו ש' בן־ציון מצדו שיתף את שץ בלבטיו הכרוכים ביצירה המקראית שלו, החזון 'רחל'.³¹ ש' בן־ציון התמיד באהדתו למפעלו של שץ ידידו. כך למשל היה בין הנואמים בחגיגות ל"ג בעומר שנתקיימו ב'בצלאל' במלאות ארבע שנים לקיומו בקוראו ברוח רגש בפניו: 'וכל מה שבנית, וכל מה שיצרת - ביסוריך יצרת, ביסוריך הגדולים'. בעל הכתבה המדווח על נאום זה מעל דפי

העיתון 'הדהזמן', המופיע בוילנה, מוסיף על כך: 'ש' בן־ציון דיבר עוד ועוד בשירה, ביופי. הוא חרוז מרגליות ונתנן בכתרו של היוצר, והיוצר עצמו ישב בין הקהל וכבש את פניו מרוב דמעות, והקהל היה נרגש מאד'.³²

שיתוף הפעולה בין 'ש' בן־ציון ובין שץ מצא את ביטויו גם בטיפולו של 'ש' בן־ציון בעריכת כתביו של שץ שנכתבו על־ידו במקורם ביידיש, ותורגמו לעברית על־ידי מ' האזרחי ומ' נרקיס.³³ רחשי הלב של 'ש' בן־ציון כלפי ידידו באו גם לידי ביטוי במאמר ההספד שהקדיש לו בשנת 1932.³⁴ אף כאן ציין כיצד שץ 'מסר את נפשו ואת כל חי רוחו [...] לתלמידיו ולעוזריו ולפועליו; [...] כי לא ייעף האיש ולא ילאה מעשות יומם ולילה'.³⁵ כן ציין בנימה פיוטית־ריגושית, מתוך התעלמות מדברי הביקורת שהושמעו בשעתם, כיצד 'עולה בצלאל ומצליח מתוך התעוררות והתעורדות של שמחת היצירה וכיבושה, וסביביו הישוב כולו נרגש ושמח לפעולותיו'.³⁶

התייחסותו של עגנון לשץ ול'צלאל' כרוכה אפוא גם במסכת היחסים שטיפת בריבזמן עם 'ש' בן־ציון ועם ברנר בתקופת שהותו בארץ־ישראל. אופייניות למסכת יחסים כפולת מסלולים זו הן כמה מאיגרותיו של עגנון לברנר באותם ימים ראשונים. כך הוא כותב לו, בין השאר, ב־26 במרץ, 1909: [...] חפצתי לשלוח איזה דברים בשביל הפועל הצעיר. כמדומני מקצתם יפים הם. לכל הפחות הלל אותם 'ש' בן־ציון חביבי'.³⁷ אף בשנת 1938, מתוך נקודת תצפית מרוחקת יותר, הוא עדיין מגלה כפל זיקות זה לשניהם. הוא מזכיר 'את המספר הנלבב 'ש' בן־ציון שטרח עלי הרבה והדריכני בעבודת הסיפור. [...] שני לו שטרח עלי הרבה הוא י"ח ברנר. תמה אני על סופר גדול זה שנהג בי דין חבר והחזיק בידי כל הימים שדרתי בארץ ישראל'.³⁸

את מסכת יחסיו עם ברנר תיאר עגנון לאחר מכן בהרחבה ובפרוטרוט בשנת 1961.³⁹ עם זאת, ביחסו אל 'ש' בן־ציון חלו תמורות ותהפוכות במרוצת הזמנים, הטעונות הבהרה אף בהקשר של 'תמול שלשום'.

על דבר תלותו כסופר צעיר בש' בן־ציון, העורך והיועץ, חוזר עגנון ומודה בערוב יומו בשנת 1961: 'סופר צעיר הייתי ועל בינתי לא נשענתי. אם כתבתי סיפור הראיתו לש' בן־ציון. מצאו ראוי לדפוס פרסמתיו, לא מצאו ראוי לדפוס גזותיו או קרעתי'.⁴⁰

בשנת 1909 הקדיש עגנון מאמר ליצירתו של 'ש' בן־ציון והעבירו אל ברנר כדי שיפרסמו ב'הפועל הצעיר'.⁴¹ במאמרו זה, 'קו ודברים', מעלה עגנון על נס, בסגנון לירי־מסאי, את רשמיו מסיפוריו של 'ש' בן־ציון שקרא בהם ברוב התרגשות והזדהות עוד לפני עלותו לארץ־ישראל, אגב הבאת זכרי ניסוח וזכרי מוטיבים, אשר הסיפורים 'משי' ו'נפש רצוצה' הם מן הבולטים בהם. בין שבחי 'ש' בן־ציון, הוא מציין שם בין השאר: 'כלום לא היה 'ש' בן־ציון הראשון אשר עשה למשסה את השקר המוסכם של שלוות העירה, שבתותיה הצנועות, חגיה השמחים ומנהגיה מנהגי האבות התמימים'.⁴² עם זאת, מורגשת ברשימה אימפרסיוניסטית זו של עגנון, בד בבד עם התייחסותו לסיפורי בן־ציון שכתבם בגולה, התעלמות משירתו ומן הפואמות שלו, 'רחל' ו'הלויים', שנתפרסמו באותן שנים בחוברות 'העומר' (שנפסלו בידי הביקורת כבר עם הופעתן. ניכר כי עגנון הצעיר נמנע מלגעת בפרשה כאובה זו למחברן של אותן פואמות חזוניות, אשר תלה בהן תקוות רבות, ושנועדו להעיד על מהפך רבי־רושם ביצירתו בארץ־ישראל).

התמורה ביחסו של עגנון אל 'ש' בן־ציון וליצירתו מסתמנת בעיקר בדבריו, שהוזמנו אצלו

כדברי מבוא למהדורת כל כתביו של ש' בן-ציון בהוצאת 'דביר' בשנת 1947. דברים שנבלמו עם כתיבת 'קו ודברים' בשנת 1909, פרצו עתה במבוא מפורט זה, שלא נדפס בשעתו ונשאר גנוז עד שנתפרסם לבסוף מתוך עזבונו בשנת 1983. בדבריו במבוא זה נדרש עתה עגנון לא רק לסיפוריו של בן-ציון, שהם לו כזיכרון יקר מן התקופה שקרא בהם עוד בימי נעוריו; עתה הוא גם מייחד את דבריו בהרחבה על נסיונותיו של בן ציון בתחום הפואמה החזונית-המקראית שעה 'שנתן את כוחו לדברים שאינם מגוף כשרונו. [...] וניסה ידו בחזונות מגביהי מרומים'.⁴³ הוא מציין עתה בעוקצנות: 'מתוך שאיני טועם טעם בדברים כגון אלה, ואפילו הם מלאים צירופי מלים נשגבות, איני מבין למזמוטי רמזיו'.⁴⁴ כן הצביע עתה עגנון על הניכור שחל בין קהל הקוראים של הספרות העברית ובין אותו סופר אשר קשר לו לפנים כתרים.

עגנון, האמן העומד ברשות עצמו, התיר עתה לעצמו גם נקיטת עמדה עצמאית, משוחררת מזיקתו וכפיפותו לש' בן-ציון, גם כשנדרש לנושא של שץ ו'בצלאל' ב'תמול שלשום'. כשם ששמר על גרסה מובלגת בבואו להעלות ביצירה זו את דמותו האפיזודית של ש' בן-ציון, בנימה של הומור קל, כך התיר כאן את הרצועה כשהדברים אמורים בשץ וב'בצלאל', בהפלגותיו האפיזודיות שבדרך אגב, השזורות בהקשרים אירוניים מובהקים.

דמותו של ש' בן-ציון, המופיעה באורח אפיזודי עם שאר סופרי תל-אביב-יפו ועסקניה, אשר הגיבור יצחק קומר הנבוך נקלע ביניהם, מתוארת למעשה מתוך התצפית הזכרונית של עגנון עצמו. הוא מעלה את חזות דמותו באותו מעמד: 'יושב לו מספרנו הנלבב ש' בן ציון ופניו מאירות. [...] יושב לו ש' בן ציון לבוש בגדי בד חום מבהיק כמשי צנוע, וכמשי זה מבהיקות עיניו החומות, ועניבה של פייטינים קשורה לו לצוארונו, וכולו כתטיבה נאה של שירה, וכל מה שמוציא מפיו פרק שירה. בקיאים אנו בסיפורי ש' בן ציון. עכשיו יושב הוא פנים אל פנים עמנו, ומקצת דבריו מגיעים אף לאזנינו'.⁴⁵ תוך כדי תיאור פגישתם של ש' בן-ציון ודיזנגוף בבית הקפה של יפו כשהם יושבים ומשוחחים יחדיו, בעוד בני סביבתם מאזינים מן הצד, מיתוספת נימה של בת צחוק סמויה בין השיטין, שעה שהמספר מעיר: 'יש מוקירים את דיזנגוף ויש מחבבים את בן ציון, וכיון שהם באים כאחד אורו של זה מאיר על זה, והכל ניאותין לאורם'.⁴⁶

ב

הקשרים בין עגנון הצעיר ובין שץ וש' בן-ציון מתגלים באורח סמוי לאור חוברת ההסברה "בצלאל" – תולדותיו, מהותו ועתידו, שהופיעה בירושלים בשנת 1910, ואשר תורגמה עלידי עגנון מידיש לעברית. הנוסח של המקור בידיש, "בצלאל" – זיין פֿאַרגאַנגענהייט און צוקונפֿט, הופיע אף הוא אותה שנה באודסה, כפרסום לוואי לתצוגת 'בצלאל' שנערכה שם מטעם ציוני אודסה. מחבר חוברת זו, אשר שמו מופיע על גבי שער החוברת בשתי לשונותיה הוא ב' שץ עצמו.⁴⁷ אשר לחלקו של עגנון כמתרגם, נאמנה עלינו עדותו של ק"י סילמן, איש ירושלים, ששימש מורה לעברית ב'בצלאל' באותו פרק זמן, והיה ממודעיו של עגנון, במאמר-הספרו על מותו של ב' שץ משנת 1932 הוא מציין בין השאר: "בצלאל" בהוצאת "סנונית", תרגמה ש"י עגנון".⁴⁸ אף אברהם בנד במונוגרפיה המקיפה שלו על עגנון, מציין בתכלית הקיצור עובדה זו.⁴⁹

במקום הקדמה.

לפני ימים הרבה היה הדבר.

באותו תור הזהב בשעה שלא היינו עדיין מורעלים ס, האיומים השונים הרודפים זה את זה כאויבים בנפש וקורעים אותנו קרעים קרעים, אז היה לנו רק בית מדרש אחד שבו היינו מתבנסים כלנו כאחד, בדעה אחת ובלב אחד. אמנם היו בתוכנו חברות שונות, חברה ש"ס, חברה משניות, חברת עין יעקב וחברה ההלים וכדומיהן, אבל הן נפלגו עפ"י ה"למדנות" בלבד ולא לפי הכיס. קופה אחת של רבי מאיר בעל הנס היתה לכלנו ובפה אחד היינו שואגים אז "לשנה הבאה בירושלים", ויחד מתפללים היינו בסגוריו של סתו על "טל ומטר", כמובן לא בעד העירה שלנו, שהיתה אז שרויה במים ומלאה בצה עד טבורו של אדם.

בימים ההם ועדיין בר בי רב קטן הייתי ו"מגיד" שטעתי. היתה שבת אחרי הסעודה השלישית. בית מדרשנו מלא מפה אל פה מיהודי עירתי. עומדים אנו כמש איש על גבו של חברו, צפופים ונרחקים כלפי ארון הקדש, מקום שהמגיד עומד שם. פיותינו פעורים, עינינו פקוחות לרוחה, ואנו בולעים מלה מלה מדברי המגיד. דממה, כמעט בלי נשימה עכדנו והקשבנו והמשבנו. ואלמלא האנחה היהודית שהיתה מתפוצת לפרקים בכוונות חשכות דמה היה שצללים אלמים מעולם אחר התאכפו כאן למקום הקדוש. לוטה היתה בית המדרש באפלולית של בין השמשות, רק נגה קרן קלושה של "נר התמיד" האירה הארה כל שהוא את זהב הפרכת המרוקמה — מלאכתה הנאה של דודתי רחל עכור נשמת בנה היחיד שהלך לעולמו. — ונשקף היה במקצת גם המורח המצועצע, מעשה ידי, שעשיתיו וצוירתיו בהתלהבות כל

אמנם שץ התחיל ללמוד עברית עם בואו לארץ בשנת 1906,⁵⁰ ובשלב מאוחר יותר אף כתב מכתביו לכמה ממיודעיו בעברית, אך את כתביו חיבר בידיש אף בשלבים מאוחרים יותר של פעילותו, כגון את ספרו האוטופי 'ירושלים הבנויה'.⁵¹ מובן אפוא מאליו כי גם את החוברת על 'בצלאל' חיבר בידיש. יש להניח כי על רקע הקשרים ההדוקים בין שץ לבן-ציון, קיבל על עצמו עגנון הצעיר את תרגום החוברת של שץ לעברית בתיווכו ובהמלצתו של בן-ציון. כן קרוב לוודאי כי בן-ציון, אשר לא נרתע מלהעביר את קולמוסו על 'עגונות', יצירתו של עגנון עצמו, נהג כך כהרגלו גם כלפי תרגום זה.⁵²

שלא כגרסת המאמרים ושלא כתגובות הביקורתיות בדבר הישגיו וסיכוייו של 'בצלאל', אשר עגנון כבר הספיק מן הסתם לקרוא מעל דפי 'הפועל הצעיר', הרי החוברת של שץ שתרגם באותן שנים, פורשת תמונה אידיאלית של המתרחש בבית הספר לאמנות זה, על תלמידיו ועל דרכי ההוראה והמלאכה המתנהלים בו: 'מרחוק מגיעה לאזניכם הלמות הפטישים, העולה מלשכת הנחושת וזמרת הפועלות בלשכת השטיחים', ובפיהם השירה: 'בצלאל, בצלאל, / עתידנו תקוותנו, / תקוות ארצנו ועמנו' (עמ' ט-י).

המחבר מדריך בהתרוממות הרוח את קוראיו ממחלקה למחלקה של המוסד. הוא מדווח בפרוטרוט על הנעשה בלשכת בית הצביעה של השטיחים, וכשהוא מגיע למחלקת האמנות הקישוטית ומעלה על נס את הישגיה, הוא מתאר את מעמדם של הלומדים בו ואת ייעודם: 'צרכי החיים הם כאן בזול, הכניסה לביה"ס קלה, ופה הרי בתוך עמו הוא יושב [...] ומחוייב הוא העבר הגדול של עמנו בארצנו להטביע חותמו על הצייר. [...] אינם צריכים להתפשט מעולמם, לבטל את שלהם בשל אחרים' (עמ' יב).

בעל החוברת פונה בהמשך הסיור המודרך הזה למחלקה הפיליגרנית, שבה עוסקים במלאכתם העובדים התימנים שהביאו את מסורת אימנותם מתימן, העושים חפצי אמנות נאים 'מכסף דק כקורי עכביש'. הוא מספר על התלהבותם של הפועלים התימנים הללו, שבאה לידי ביטוי בנשף 'בצלאל', שבו הקריאו דברי שבח נמלצים לפרופסור שץ ופעלו (עמ' יד-טו). בהזדמנות זו הוא מגולל את תוכניו לחיפץ מזכרות לתיירים הבאים לירושלים מתוצרת 'בצלאל'.

לאחר שהמחבר משוטט עם קוראיו על פני מחלקות נוספות למיניהן, ובכלל זה גם על פני מחלקת ידיעת הטבע מיסודו של הזואולוג ישראל אהרוני (ראה להלן), הוא משבח את עובדי 'בצלאל', תלמידיו ומוריו, וברוח האידיליה הנסוכה על פני תיאוריו אלה הוא מציין: 'כולם מתייחסים לבצלאל כאל מעשה עממי ומסורים לו בלב ונפש. כל אחד מתכבד להסתופף בצלו של בצלאל, וכמעט רוב הילדים לאנשי-שלומנו נקראו על שם בצלאל' (עמ' כד). אף היחסים עם נציגי היישוב הישן היראי הם תקינים לפי גרסתו האופטימית של שץ. עתה הם כבר השלימו עם קיומו של 'בצלאל', אשר התנגדו לו בראשית דרכו: 'באי כוח היראים חולקים לי כבוד לא רק בפני' (עמ' כה). החוברת מסתיימת במסקנה כי 'בצלאל הוא תחלת סמל תחייתנו. הוא הבורא פה בירושלים חיים חדשים' (עמ' כו).

ספק רב אם כל ההפלגות הללו בשבחו ובדבר חשיבותו של 'בצלאל' ודברי הקילוסין ששובצו בין השיטין לב' שץ היו לרוחו של עגנון המתרגם. עם זאת, חש המתרגם ככל הנראה קרבת רוח מסוימת להוויי המסורת של העיר היהודית, שממנה הגיע שץ לעולמה של האמנות האירופית,

המשתקף במבוא האוטוביוגרפי לחוברת זו. מורגש כיצד, בצביונו הניסוחי-האישי של המתרגם לעברית, הוא מתלווה לתיאור עולם בית המדרש שהיה מאחד את כולם שעה שהחברה היהודית עדיין לא היתה מפולגת ב'קרעים קרעים' [...] ויחד מתפללים היינו בסגרירו של סתו על "טל ומטר" (עמ' ב). וכששץ מתאר את בין השמשות לקראת צאת השבת, הרי בלבוש העברי של התיאור מהדהדת גרסת עגנון: 'עצבות מתוקה העיקה על הלב בשעת פרידה זו משבת קודש החביבה' (עמ' ב). אף הכיסופים לארץ-ישראל, למשמע דברי המשולח בבית הכנסת, עולים מן הסתם בקנה אחד עם רחשי לבו של המתרגם עצמו: 'מצומצם ומקופל ישבתי בקרן זוית וידי תחת לראשי ולא הרגשתי כלל בעולם הזה' (עמ' ב). הפסקה בדבר חלומותיו של שץ על יצירת אמנות יהודית לאומית, המשוחררת מחסדי זרים, אשר תזכה לטיפוח בארץ-ישראל, מקבלת בתרגום זה לבוש עגנוני תמים לכאורה ברוח של שירת חיבת ציון, שספג אותה עוד בימי שבתו בעיר מולדתו, בזו הלשון: 'לארץ זו שבים בנים לגבולם להחיותה ולהפרייתה. שוב נטעו ההרים השוממים, שוב התכסו העמקים שושנים וחיים חדשים ורעננים התעוררו בה' (עמ' ה).

יש עניין להשוות מקרוב כמה ניסוחים של החוברת על 'בצלאל' למקורה בידיש כדי לעמוד על כמה מסגולות סגנונו של עגנון הצעיר בשנת 1910, אפילו אם ידו של ש' בן-ציון היתה כאן באמצע.

מתוך העיון בשתי הגרסאות הלשוניות של החוברת על 'בצלאל', ניכר כי ב' שץ שילב בכתיבתו צירופי ניבים עבריים, שהוחזרו עתה בתרגום למקור מחצבתם. כך הנאמר: 'וואס האָט אונדז אַרױסגעפֿירט פֿונם ארץ הדמים' הופך עתה לניסוח העברי הטבעי: 'שהוציא אותנו מארץ הדמים' (עמ' 14; עמ' 1); 'און האָט אונדז אױסגעלערנט אַ מלאכה נקיה' – 'ולמד אותנו מלאכה נקיה' (עמ' 26; עמ' אט); 'האָט דערוועקט דאָס פֿאַלק מאַרבע כּנפּות ישׂראל' – 'העיר את עם ישראל מארבע כנפות הארץ' (עמ' 26; עמ' טו); 'ער האָט נאָך נײַט פֿאַרלאָרן זײַן צלם אלהים' – 'צלם האלהים לא נסתלק ממנו' (עמ' 14; עמ' ו). הנוסח בידיש של הניב 'צעבראכענע נשמות' חוזר עתה לקדמותו, והוא בעל אחיזה בספרות העברית החדשה של אותם ימים, דהיינו: 'נשמות רצוצות' (עמ' 14; עמ' ז).

לעומת זאת ניכרים בתרגומו העברי של עגנון פה ושם עקבות הניבים העממיים בידיש, שחיפש להם מקבילות בעברית בלשון מוגבהת, או שבחר בפתרונות של תרגומי קאלק, כגון די פֿאַרשלאָפֿענע נשמה' – 'הנשמה הנרדמת' (עמ' 15; עמ' ז); 'און מיט אַ צעבראָכענער נשמה, פּוסטן האַרץ און פֿאַרטומלטן קאַפּ' – 'כנפש רצוצה ולב ריקן' (עמ' 11; עמ' ד); 'ווי אַפֿאַרסמטער' – 'כמטורף בנפשו' (עמ' 13; עמ' ה); פֿאַרגלױערט זײַן נשמה' – 'מגלידה את נשמתה בקרירות דייקנית' (עמ' 12; עמ' ה); 'דער ליכטיקער חלום' – 'החלום המבהיק' (עמ' 15; עמ' ז).

לעומת אותם מקרים של הצטמקות הנוסח היידי העממי במקבילתו העברית התרגומית של עגנון, מצויים כאן גילויי הרחבה בעברית שהיא בעלת סממן מליצי מתוך הכפלה סינונימית, ותוספת נופך ציורי עודף, כגון 'אָ נײַער אידעאַל' – 'משאת נפש גבורה ורוממה' (עמ' 14; עמ' 1) 'און סאיז אומפֿאַרצײלעך' – 'אין סליחה וכפרה לעון זה' (עמ' 23; עמ' יג). אמירה פשוטה, כגון 'זוען איר זאָלט זען' (בשעה שתראו), מקבלת עתה צביון המושתת על זכרי לשון מן התפילה: 'כשתחזינה עיניכם' (עמ' 24; עמ' יג). הנאמר בידיש: 'צו קומען אין אונדזער לאַנד און קושן איר

ערד' מתפענח עתה בתרגום העברי לאור המקורות לביטוי זה: 'ולנשק עפרה כדכתיב: כי רצו עבדיך אבניה ואת עפרה יחוננו' (עמ' 25; עמ' יד). האמירה נטולת הרבדים האסוציאטיביים בידיש: 'אפֿאַרשפרעכונג אויף דער גוטער ווייטער צוקונפֿט', מוחזרת עתה במקבילתה העברית אל רבדיה המסורתיים: 'הבטחת 'לעתיד לבוא' הרחוק שכולו אך טוב וחסד' (עמ' 13; עמ' ה). הנאמר: 'גאָטס אויסגעוויילטע, געבענטשטע מיט גאָטס גייסט צו וויסנשאַפֿט און קונסט', מוחזר עתה למחצתו העברית, על מגוון הפרזיולוגיה הטמונה בו: 'הללו הם בחירי ה', נשמות מעולם האצילות הברוכות ברוח ה', בתכמה ובאמנות' (עמ' 14; עמ' ו-ז). האמירה העניינית לכאורה: 'האַבן יידן ווידער אויפֿגעלעבט' (היהודים קמו שוב לתחייה), מקבלת עתה את צביון המליצה השגורה בעידן חיבת ציון: 'שבים בנים לגבולם להחיותה ולהפריחה' (עמ' 13; עמ' ה). התיאור של הפועל המשתעבד לציביליזציה התעשייתית של שלטון המכונה: 'די מאַשינע האָט אים דערווייטערט פֿון גאָטס שיינער נאַטור, אים אַוועקגענומען פֿון זיין פֿאַמיליע, פֿון זיין הויז פֿאַרטריבן' מוצאת בתרגום העברי את מקבילתה, המעוגנת בניסוחים המסורתיים על גורלו של עם ישראל הגולה מארצו: 'המכונות הרחיקוהו מעולמו של הקב"ה, הפרישו אותו מעל משפחתו וגלוהו מעל ביתו ומעל שלחנו' (עמ' 12; עמ' ד). ואילו האמירה בידיש, נטולת הקונוטציות, על היהודי השרוי בנכר וההייב להתזיר תמורה בעד הכנסת האורחים שגומלים עמו – 'און ער מוז צאָלן פֿאַר דער גאָסט־פֿריינדשאַפֿט', מוצאת לה מקבילה עברית בעלת סמנים השאובים מן ההווי' היהודי שבעיירה: 'בשכר "הכנסת אורחים" שב"הקדש"' (עמ' 13; עמ' ה).

כמה ניסוחים בתרגום אחוזים בזכרי לשון ובזכרי מובאות מן הספרות העברית החדשה, וקשה לקבוע אם יש לייחסם לעגנון או לש' בן־ציון, שהתערב אף הוא, ככל הנראה, במעשה הניסוח הסופי של תרגום זה. כך הנאמר בידיש: 'זישט קונסט פֿעלט, נאָר ברויט און פֿרייהייט' (לא אמנות חסרה, אלא לחם וחופש) נאחז עתה בשירו של טשרניחובסקי 'אני מאמין', לאמור: 'עדיין לא אמנות חסרה לבני אדם, כי אם "דרור לנפש פת לדל"' (עמ' 12; עמ' ד). כן מורגשים רישומי הפובליציסטיקה מיסודם של אחד־העם וברדיצ'בסקי בצירופים כגון 'הקוראים אותנו קרעים קרעים', 'לוטה היה בית המדרש באפלולית של בין השמשות', 'ועדיין בריבירב קטן הייתי', או: 'וכאן אינם צריכים לדכא את עצמיותם כמו בבתי ספר של גויים. אינם צריכים להתפשט מעולמם, לבטל את עצמיותם' (עמ' 22; עמ' יב).

מלבד ההבדלים הללו על דרך של חסר ויתר שבין שני הניסוחים הללו של החוברת המוקדשת ל'בצלאל', מבחינת הסגנון והניב, מצויים כאן גם הבדלים בציון מספר התלמידים והעובדים בכל מחלקה ומחלקה של המוסד, שהם פרי העדכון המאוחר יותר בתרגום העברי (עמ' 37-38; עמ' כג; עמ' 18; עמ' ו; עמ' 24; עמ' יג; עמ' 37; עמ' כב). כן מצאנו בנוסח העברי ציון עובדות חדשות בדבר תמיכתם של חובבי ציון מאודסה ב'בצלאל' (עמ' 20; עמ' יא).

ככל הנראה היתה קיימת היכרות אישית בין עגנון הצעיר ובין שץ לאחר עיסוקו בתרגום החוברת שלו, אך לידי קירוב הלבבות לא הגיעו. דומה כי כבר באותם ימים, התפיסות והסממאות של שץ לא התקבלו כלל על דעתו. או שמא דעותיו בדבר כל הכרוך ב'בצלאל' נתגבשו לאחר הופעתה של חוברת זו, אשר נועדה לעשות נפשות למוסד זה מיסודו של ב' שץ. אין בידינו נתונים עובדתיים בנדון זה, אשר לפרק הזמן של שהותו הראשונה של עגנון בארץ־ישראל. לעומת זאת

יש בדינו עדות ישירה על כך משנת 1925, סמוך לאחר שובו של עגנון לארץ, ואפשר ללמוד ממנה הן על המוקדם והן על המאוחר. במכתבו של עגנון משנה זו אל ש"ז שוקן הוא מספר לו בין השאר: 'הפרופיסור שיץ הזמין אותי כבר פעמים הרבה, וכל פעם אשר הוא רואה אותי הוא שואל אותי למה איני בא אצלו ואני אומר לו כי איני מבין דבר באמנות'.⁵³

ביטוי לאותה התחמקות מיתממת מקשירת קשרים עם שיץ וממילא גם עם המוסד 'בצלאל', יציר כפיו, אשר אמנותו ותפישותיו אינן לרוחו כלל, אפשר למצוא בהמשך הדברים הרצופים לדבריו האלה שבמכתב זה, שעה שהוא מגלה לו לשוקן את דעתו על צביונה של אמנות זו, ככל המשתמע: 'כן אני עושה כשאני רואה ה"אמנים" משחיתים את האותיות, הם רוצים על כרחי לחבר אותי לאגודותיהם. אני אומר שאני איני מבין באמנות, יען וביען שאין בי הכח לתקן ולהעמידם על האמת. אני משתמט מהם כל כמה שאפשר'.⁵⁴

ג

רישומי ההוויי של 'בצלאל' כמעט שאינם ניכרים בסיפוריו של עגנון בשנים הראשונות לישיבתו בארץ, אם כי משתקפים בכמה מהם לבטיו ובעיותיו של המשורר מול יצירתו. דומה כי בסיפור 'עגנות', שכתב בשנתו הראשונה בארץ ופרסם אותו ב'העומר', מצויים רישומי הדיוקן של האמן בפנימיותו ובחיצוניותו בדמותו של בן-אורי, המשקע את כוחות הנפש והיצירה בארון הקודש שהוזמן אצלו.⁵⁵ חזותו החיצונית היא זו של האמן, השכיחה באותם ימים, אם כי עלילת הסיפור מתרחשת במאה הי"ט:

ותלתלים שחורות לו ככנף העורב שאינו מסלסלם כלל והרי הן פרועות עליו, כאילו פרש ראשו כנפים ורוצה לעוף למעלה למעלה. אף אצבעותיו ארוכות הן ומיושרות מעשה ידי אמן ויושב הוא אדם זה ועוסק במעשי צעצועים שלו בשתיקה, כאילו כל עיקר מלאכתו נעשה פנימה לו...⁵⁶

את עיקר התייחסותו האמנותית אל מסכת 'בצלאל' וכל הכרוך בה ביטא עגנון רק כעבור למעלה משלושים שנה מאז חרגם את החוברת פרי עטו של שיץ, ברומן 'תמול שלשום', שנתפרסם בשנת 1945, ואשר כמה מחטיבותיו כבר ראו אור קודם לכן, החל בשנות השלושים. אם כי נושא זה הוא שולי לכאורה כלפי העלילה המרכזית שברומן ודמויותיה, הרי היה מהותי לגבי עגנון עצמו; עתה יכול היה להביע את אשר עם לבו בנושא זה, ללא אילוצים וללא סייגים, בהפלגותיו האירוניות והסטיריות.

ספק רב הוא אם יש לראות את האספקלריה הביקורתית-האירונית של עגנון כלפי 'בצלאל' ומייסדו, המצטיירת לאור 'תמול שלשום', על רקע הניגוד שבין נוסח 'בצלאל' הישן, זה אשר בהשראתו האמנותית של ב' שיץ, ובין 'בצלאל החדש' של שנות השלושים, הפועל בהשראתם של אמנים ואישים מהעלייה הגרמנית, אשר עגנון היה שרוי במחיצתם בירושלים.⁵⁷ לאמתו של דבר, מושגיו של עגנון על האמנות מושרשים עדיין באמנות הקלסית של גדולי הציור באירופה במאה הי"ז. כן היו קרובות ללבו התמונות מן ההוויי היהודי במזרח אירופה מיסודם של הירשנברג וקָרְסְטִין. סביר יותר לחפש את שורש השגותיו והסתייגותיו האירוניות בסוגיה זו, בהטחותיו

המוחצות של ברנר כלפי שץ ו'בצלאל' כפי שראינו לעיל, וכמובן בהתרשמויותיו בתקופה הראשונה לישיבתו ביפו ובירושלים. למעשה דולה עגנון גם בנושא זה אפיזודות מתוך מאגר זכרונותיו מאותן שנים ראשונות, והוא גם מסתייע בחומר תיעודי השאוב מן העיתונות העברית בת הזמן.

ב'תמול שלשום' מצויים אזכורים ישירים ל'בצלאל' ולדמויות האותנטיות הקשורות בו. בשתי אמות מידה של טכניקה סיפורית נקט המספר ביחס לחומרים הללו. מצד אחד הוא משתדל לשלב עובדות כהווייתן, אגב אזכור אישים הידועים בתולדות היישוב, אל תוך הקשרים אירוניים, המקרינים על צביון הדמויות עצמן. עם זאת מידת האינטגרציה הפנימית של חומרים חוץ-ספרותיים כגון אלה ושיזורם הפונקציונלי במרקם הרומן היא בעלת רמות שונות. לעתים זיקתן אל הנושא המהותי של הרומן רופפת.

מצד אחר נוהג עגנון במקרים רבים להשתמש ביצירה זו בדרכי עיצוב מתוחכמים יותר אגב שימוש בחומרים אותנטיים, חוץ-סיפוריים שעוצבו עליידו כדי הטעמתם לבלי היכר, טשטוש הגבולין בין בדיון למציאות, שינוי משמעותי של העובדות הללו והענקת ממד חדש לדמויות. שיטה כפולת פנים זו, המתממשת בדרך-כלל ב'תמול שלשום', נקוטה בידו גם ביחס לנושא הנדון, עולמו של 'בצלאל'.⁵⁸

תיאורי עגנון מן ההווי של 'בצלאל' בירושלים הם בדרך-כלל אפיזודיים, ולעתים אף בבחינת הערות אגב. ניכר כי עגנון הצעיר אכן התבונן בימי שהותו בירושלים בעין בוחנת גם בהווי שנתרקם סביב מוסד זה עליידי מוריו ותלמידיו. הוא מרמז לאותם ימים בדרך אגב בזכרונותיו בערוב יומו על ברנר. לעת זקנה הוא מזכיר את טיוליו בלילות הקיץ שבירושלים, ומציין שערך אותם בצוותא בחברת הפועלים של בתי הדפוס, או בחברת תלמידי בית המדרש למורים, אך מוסיף מיד: 'אם איני טועה לא נמצא בסיעתנו שום אמן מאמני "בצלאל". ואולי אני טועה ואיני זוכר'.⁵⁹

בנימה שיש בה מן הריחוק האירוני, הוא מזכיר את הסגידה ל'בצלאל' של יקירי ירושלים מתוך נקודת התצפית של 'דמות המספר' ברומן: '[...] ומתגנדרים בבצלאל שיש בו כל מעשה אמנות, מן השטיח שלרגליך ועד המצנפת שבראשך, מלבד כלי בית ותשמישי קדושה'.⁶⁰ בהקשר של רשמי 'בצלאל', מצטיירת גם דמותה של סוניה צוויירינג על רדידותה; אף באמצעותה הוא מגיע בעקיפין לידי אירוניזציה כלפי 'בצלאל' ומייסדו אגב גילוי מושגיה הפסידרי-תרבותיים. מלכתחילה לומד יצחק קומר מפיה על מוסד זה, שעה שהיא מפגינה בפניו את מידת התמצאותה כביכול בהוויית היישוב ומנהיגיו.

כך משתבחת סוניה בפני הדמות הנלעגת של מר עסקנוביץ בפועלו של שץ: 'לוחות של עצי זית עשה עכשיו הפרופיסור וכתוב עליהם, יהודי מה עשית היום לעמך ולארצך, שיהא אדם תולה לוח בביתו ורואה ונוצר ועושה'.⁶¹ במקביל לתיאור חטוף זה מפי הדמות עצמה משלים המספר את קורותיה, מתוך מרווח טקסטואלי נוסף ברומן, בטרם הכירה את יצחק קומר. בין השאר למדים אנו מפי המספר כי לפני שהכירה את יצחק עלתה לירושלים ללמוד ב'בצלאל': 'שמחו עליה כל האמנים הצעירים. אלו בקשו לצייר אותה בדמות רות, ואלו בקשו לצייר אותה בדמות הילני. וקרוב היה הדבר שתשמש דוגמא לשתייהן. [...] היתה סוניה מטיילת עם האמנים הצעירים על

חומת ירושלים בלילות'.⁶² אך ניסיון זה של סוניה להיקלט ב'בצלאל' לא עלה יפה לאחר ששהתה בירושלים חודשים מספר בלבד.

המספר של 'תמול שלשום' חוזר ומוסר את רשמי סוניה מאווירת 'בצלאל' בירושלים כשהיא מתפארת בפני יצחק על חוויותיה ורשמיה בעיר זו: '[...] אני לא הנחתי מקום בירושלים שלא הייתי שם. מה ראיתי ומה לא ראיתי. את בצלאל ואת הפרופיסור שץ, את חדר עבודתו של בן יהודה ואת השולחן שכתב עליו את המלון הגדול [...] ביום הלכתי לראות את עתיקותיה ובלילה טיילתי עם תלמידי בצלאל על החומה ורקדנו לאור הלבנה'.⁶³

אף יצחק קומר עצמו, לאחר שהשתקע בירושלים, מדריך את חבריו המגיעים לירושלים כדי לסייר בעיר. הוא מוליך אותם בבתי כנסת ולכותל המערבי. 'וקודם שהוליך יצחק את חברינו לפנים מן החומה ביקרו את רחובות הבוכרים ואת בתי מגוריהם של התימנים, את בצלאל ואת בן יהודה. [...] דברים הרבה יש בירושלים, לא תמלא עין מראות'.⁶⁴

נסיגותיו של יצחק קומר להתקרב אל תלמידיו-צייריו של 'בצלאל' לא עלו יפה. הללו לא הסבירו פנים ליצחק העוסק רק בצבעות. המספר מסביר לקוראיו 'שבאותו פרק היתה ירושלים מלאה ציירים, שבאו מכמה מקומות ללמוד מלאכת הציור אצל הפרופיסור בוריס שץ בירושלים, וכדרך בני אדם יש מהם שנוחים לבריות ויש שאינם נוחים לבריות'.⁶⁵

והרי דיוקנו של אחד מאותם ציירים: '[...]בחור אחד גובה וצנום, ראשו מוטה על כתפו אחת וכובע קטן בראשו, וטבלא של ציירים תלויה לו בזרועו ודף של תמונה בידו'.⁶⁶ נוכח נסיונו של יצחק לקשור עמו שיחה הוא משיב לו בדיבור מתייהר: 'אני איני עושה בצבעים. ברוח הקודש אני מצייר'.⁶⁷ כן הוא מבקש מבעל האכסניה שיביא לו כוס תה 'לשם מתן שכר לגוף שעמד עמו על החומה לצייר תמונה שלא תימנו אבותינו'.⁶⁸

ניכור זה בין יצחק ובין ציירי 'בצלאל' נמשך אף לאחר התערותו בעיר והתמחותו במלאכת הצבעות. 'ותלמידי בצלאל שצריכים היו לקרב את יצחק, מתרחקים ממנו כדי שלא ימנו את הצבע הלז עמהם'.⁶⁹ לעומת זאת נקשרת ידידות בינו לבין בלויקוף, צייר האמת המובהק של ירושלים (ראה להלן).

שרטוטים ביקורתיים כגון אלה של תלמידי 'בצלאל' וצייריה הם למעשה מעין אנטיזה אירונית לתיאורים הפתטיים שנתפרסמו בשעתם, ושיש בהם פרספקטיבה זכרונית מאוחרת על תלמידי 'בצלאל', השוקדים על אמנותם והדבקים בייעודם הלאומי.

כך, למשל, יצוין תיאורו הנפעם והנרגש של ש' בן ציון הנזכר עוד בשנת 1930: 'והנה המה יוצאים, לאנ? רבים הדרכים. ויחד בהרי ירושלים ועמקיה, בין קברים וחרבות ומשם אל ערים ומושבות יעברו. [...] מתוך חפץ אחד: לתפוס ולקלוט את הקוים ואת הצבעים, את החי ואת הדומם ואת הצומח. [...] והכל לשם "בצלאל"'.⁷⁰

ד

דמותו של ב' שץ, המופיעה מפעם לפעם ב'תמול שלשום' בדרך אגב, בהקשרים אירוניים ומבודחים, כבר תוארה עליידי כמה מבני דורו, אם מתוך התרשמות שכהווה, ואם מתוך מבט

זכרוני אגב התייחסות שבאהדה או מתוך נימה סלחנית להליכותיו. דוד סמילנסקי מתאר בזכרונו את פגישתו הראשונה עמו, בירושלים בשנת 1906 בזו הלשון: 'תלבשתו היתה בסגנון המזרח. שכמיה (עבאיה) לבנה על כתפיו, מטפחת משי על כובעו, והוא צועד צעדים מהירים בהליכתו. תלתליו השחורים והארוכים מכסים את ראשו ואת צווארו. עיניו היוקדות מביטות כמו ממעמקי חלומות רחוקים'.⁷¹ ואילו ליאו קניג (ל' יפה), מי שהיה מתלמידיו של שץ ב'בצלאל' באותם ימים, רואה בו כעבור שנים 'בעל חלומות רומנטי למופת'. אף הוא מתאר את לבושו זה, אשר היה מעורר תשומת לב: 'כובע התיירים בראשו, והוא עטוף גלימה לבנה, בעלת כנפים כביכול, ומבודדת תמיד. [...] גלימה שלו היתה משיבה רוח מסביבו'.⁷² ק"י סילמן, נדרש ללבושו של שץ ברוח של אהדה והוקרה, בציינו: 'אגם בגדיו החיצוניים עושים רושם. [...] בין אם לבש שחורים, ובין אם לבש עבאיה לבנה של משי וכפיה ועג'אל חבש לראשו, והתהלך בס ברחובות ירושלים'.⁷³ ואילו הצייר נחום גוטמן, שראה בילדותו את שץ והיה שרוי במחיצתו בימי נעוריו כתלמיד 'בצלאל', מוסיף אף הוא ברוח זו את רשמיו בדבר חזותו: 'גיבור כל יכול, עטוף עבאיה לבנה, כובע טרופי לראשו, חרב דמשק חגורה למתניו, היה יורד מירושלים ליפו. ברחוב היה עושה רושם של בא-כוח איוו מעצמה, ואמנם היה חוסן באיש הזה'.⁷⁴

אף עגנון מזכיר בדרך אגב, בשמץ אירוניה, את לבושו המזרחי של שץ, המופיע בביתה של אלמנת הצייר בלויקוף לשם ניחוס אבלים: 'בא לו הפרופיסור שץ כשהוא מעוטף באדרת לבנה של בידואים. ועמו מנהל מחלקת השטיחים, אף הוא מעוטף כרבו באדרת'.⁷⁵ תשומת לב מרובה יותר הקדיש עגנון ב'תמול שלשום' לפסל מתתיהו החשמונאי, מעשה ידיו של שץ. 'יצירה זו, יצאו לה מוניטין בשעתה. שץ עוד הציגה בפאריס בשנת 1894, ולאחר מכן היתה מצויה ככל הנראה במוזאון המלכותי בסופיה שבבולגריה. פסל זה היו לו העתקים בארד, בטרקוטה ובגבס. הוא אף צויר וצולם והופיע ברפרודוקציות שונות'.⁷⁶ באחד ההסברים לרקע הרעיוני של היצירה הזאת אנו קוראים: 'נראה שדמות היהודי הזקן, הנלחם את מלחמת השחרור והעצמאות של עמו, ביטאה את הלך-הרוחות בין יהודי אירופה בתקופת פרשת דרייפוס'.⁷⁷ ואילו יוסף קלוזנר התפעל מן 'הכח הנפשי הגדול של הקנא הזקן, שקינא לעמו ודתו בחרב ובכף, ונתגלה כאן בהבעה שקשה לתאר אותה במלים'.⁷⁸

פסלו של זה של מתתיהו, פרי יצירתו של שץ, הפך גם עילה לדיונים אידאולוגיים בשנת 1908 ובשנת 1924. הדיו אף נשמעים ב'תמול שלשום' במעטה בדיוני למחצה, ומן הראוי להכיר את הרקע העובדתי לכך.

אליעזר בן-יהודה, כשנדרש בחנוכה תרס"ח למשמעות האקטואלית של מלחמת החשמונאים, הגיע גם לידי הרהור מענייני דיומא על רקע המאבק הניטש בין אנשי היישוב הישן היראי לבין הציבור החילוני בירושלים, וזו לשונו: 'לו קמו עתה החשמונאים הראשונים, לפחות מתתיהו מקברם, בודאי היו הם קוראים גם אותנו מרשיעי ברית'.⁷⁹ תוך כדי כך מגולל בן-יהודה במאמרו את פרשת המתרחש שנה אחת קודם לכן בחגיגת חנוכה ב'בצלאל' שהיה נוכח בה, לאמור:

ולכן כשחגגו בשנה שעברה את חג החנוכה במדרש 'בצלאל' ופרופ' שץ ביקש ממני לדבר מעל הדוכן, נמנעתי מזאת, כי יראתי מפני האף והחימה של צורת דמות צלמו של מתתיהו מעשה פועל כפיו של פרופ' שץ, שהיתה מתוחה על כתלי החדר. נדמה לי כי העינים הללו

מביטית עלינו בזעם. וחשתי כי לו נפחה רוח חיים בצורה הזאת, או לו קם מתתיהו מקברו ונמצא פתאום פה בינינו, בזה מקדש האמנות, מוקפים בצלמים ותמונות – כי אז דקרני בחנית שבידו ממש באותו רגש הקודש שדקר את מי שהעלה חזיר על המזבח במודיעים, והיה ממגר את כל הצלמים ארצה והיה מרעים עלינו בקול אדיר; הילנים ארורים, מרשיעי ברית, הבשביל זאת קראתי מי לד' אלי, שפכו בני את דמם, כדי שתבואו אתם ותטמאו את נחלתי ותכניסו צלם בהיכל?⁸⁰

על דבריו אלה של בן־יהודה בעיתונו 'השקפה' הגיב מיד יעקב ישראל מלכוב בעיתון 'חבצלת' הירושלמי, מנקודת מבט של יהודי מסורתי.⁸¹ לימים, בשנת 1924, חזר מלכוב לנושא זה בחוברת הפולמוסית שהקדיש לבן־יהודה עם פטירתו. הוא מפליג כאן למתרחש באותו ערב חנוכה שנערך ב'בצלאל' בשנת 1906, בגרסה שונה מזו של בן־יהודה בשעתו אגב תוספת נופך של עוקצנות אישית כלפיו.

זה היה זמן לא כביר, אחרי שנוסד בית הספר לאמנות בשם בצלאל על ידי הפרופיסור שץ. בעיה"ק ירושלים. והחג הראשון שפגשו(!) היה דוקא חנוכה. [...] וכמובן שלכבוד המוסד וגם לכבוד החג הכינו נשף חשק, ונקל להבין שבין המוזמנים להנשף לא נפקד מקום בן־יהודה והחמדה הגנוזה אצלו. באולם הגדול העמידו פסל דמות תבניתו של מתתיהו הכהן, מעשי הפרופיסור שץ, כשהוא אוחז את החרב בידו, ודוקר את הפריץ שהקריב את החזיר על המזבח לכבוד המלך אנטיוכוס. ואחר שבילו שם כל הלילה בהוללות ובזוללות, יצא למחר בן יהודה במאמר ראשי בעתונו לבקר את הנשף הזה והביע להם בגלוי את אי־שביעת רצונו, של התהפוכות והצביעות שהשתדלו עורכי הנשף, לפאר בהם את נשפם. והעיקר הדגיש על הקישוט של העמדת פסל מתת' הכהן באולם, שלפי דעתו איננו מתאים כלל לתעודת הנשף, ולהחבריא הקדושה, שהשתתפו בו. וכן כתב, הידעתם רבותי מי היה מתת' זה שמעריצים אתם אותו כל כך, מתת' זה היה קנאי נלהב לדתו. כי בתחילה בעת שפשטו היונים על ארצנו וגולו וחמסו, והחריבו ערים וכפרים, ישב לו מתת' הזה הוא ובניו במנוחה שלמה שם בעירו הקטנה מודיעין, ולא נקפו אף אצבע קטנה, ולא דימו להרגיזם כלל, ואך אחר שהתחילו היונים להתערב ולנגוע בעניני הדת, כאמור להשכיחם תורתך, ולהעבירם מחוקי רצונך, אז קם כארי מסובכו הוא ובניו הגבורים וקרעם לגזרים, ובמלחמה אחת גדולה ומכרעת, גברו עליהם והבריחום מארצנו, וקבעו לכבוד המאורע הזאת(!), חג של שמונה ימי חנוכה ועתה אין אני מסופק כלל, בעת שנתאספנו אתמול על הנשף לכבודו, אם נפחו רוח חיים בפסל הזה, או אם היה בחיים חייתו, האם לא דקר גם אותנו כולנו יחד, עם הפריץ והחזיר, והשליך אותנו על אש המזבח.⁸²

כבר הוכח בעליל כי תיאור זה, שהוא פרפרזה פולמוסית־אירונית למאמרו של בן־יהודה בשעתו, נתגלגל לאחר מכן כמעט כלשונו למרקם הסיפורי של 'המול שלשום'.⁸³ דברי מלכוב הללו שבחוברת נמסרו עתה מפיו של מחברה אגב שיחה המתקיימת ביפו, בשנת 1909 לערך. בנוכחותם של ברנר, דמותו הבדיונית של יצחק קומר ושאר בני החבורה. עגנון מצרף לכך את תגובת הצחוק של ברנר, מיודעו של מלכוב, לנוכח תיאורו זה. דברים שבדפוס משנת 1924 חפכו כאן לדברים

שבעל־פה, בסמוך להתרחשות המסופר, והם מוחזרים לקדמותם האקטואלית. עגנון המספר מוסר את דברי מלכוב בשם אומרם, ובכלל זה את האשמתו ש'עשו כל הלילה בהוללות ובזוללות' ועשאהו נשף חשק.⁸¹

אין אפוא יסוד לקביעה כי 'עגנון ביקורתי מאוד כלפי "בצלאל" ומתאר את אחד מגשפי חנוכה כנשף חשק פאגאני...'⁸²

מתברר, כי עגנון לא הסתפק בשילוב אפיזודה זו של נשף חנוכה, שנערך ב'בצלאל' נוכח פסל מתתיהו, על־פי החוברת של מלכוב, במתכונת של שיחת רעים. סיפור זה עדיין מוסיף להדהד בהקשר מאוחר יותר של 'תמול שלשום'. הפסל של מתתיהו, מעשה ידיו של שץ, משתרבב לעולם חלומותיו הקודרים של יצחק קומר גיבורו עם שובו מיפו לירושלים. ההיטלטלות המעיקה בין סוניה מיפו לבין שפרה ממאה שערים משתקפת עתה גם בעולם הויותיו, ויש לה השלכות גרוטסקיות של כפל זהות בין פסל מתתיהו ובין פרופסור שץ יוצרו, או כלשונו המבודחת של המספר: 'מי כאן? פסלו של מתתיהו כהן גדול. והלוא אין אתה דומה למתתיהו. ואם דומה אתה חביבי למישהו, דומה אתה, דרך משל, לפרופיסור שץ, והרי הפרופיסור שץ לבוש אדרת של בידואים, אבל החרב שבידך דוקרת.'⁸³

ה

לעומת דרכו של עגנון בשזירת אפיזודות בודדות קצרות של דמויות ומעשים הקשורים בהווי של 'בצלאל' ברומן שלו, הרי באישיותו של הצייר שמשון בלויקוף הוא העלה דמות דיוקן רב־ממדי יותר מעולם הבדין שאמנם ניזון מן החומרים החוץ־ספרותיים, אך מתקיים על־פי חוקתו האמנותית העומדת ברשות עצמה. דיוקן זה מגולם ב'תמול שלשום' על־פי דמותו האותנטית של הצייר שמואל הירשנברג, אשר נפטר בירושלים בלא עת לאחר שהספיק לשהות בה כעשרה חודשים בלבד. כבר הצביע על כך גדעון עפרת, על־פי רמז קצר של דב סדן אגב ציון כמה הבדלים בין שתי הדמויות הללו; הקבלה זו טעונה הרחבה נוספת לאור הנתונים שבידינו.⁸⁴ שכן לאור בירור עובדות החיים ודרך יצירתו האמנותית של הירשנברג שבמציאות החוץ־ספרותית, עשוי להסתמן ביתר שקיפות מעשה העיצוב הבלטריסטי הייחודי של עגנון, הנאחז במציאות ההיולית, בורר עובדות מתוכה ועושה בהן כבתוך שלו.

אמנם הערכת פעלו האמנותי של הצייר שמואל הירשנברג בימינו, בעידן האמנות המודרנית, היא לעתים מסויגת למדי. כך מציין בנימין תמוז בסקירתו על התפתחות האמנות היהודית: "הירשנברג אינו שונה בציוריו השאפתניים, ענקי הממדים, מציירי ההיסטוריה הווינאיים של המאה התשע־עשרה. מושגי הנוף, הצבע והאור, שעמדו במרכז ההתעניינות האירופית מזה זמן רב, לא הגיעו עדיהם."⁸⁵ לעומת זאת זכה צייר זה בזמנו, בחייו ובמותו, להערכה ולהוקרה בעולם היהודי.

עוד בשנת 1904 מציין אחד ממוקירי יצירתו של הירשנברג כי לאחר השלמת ציורו הגדול 'גלות', נושא האמן את לבו לציורים מחיי ארץ־ישראל הקדומה של חזיון עולי הרגל לירושלים. לשם כך הוא מתכנן נסיעה למזרח, אשר עתידה לפתוח פרק חדש ביצירתו.⁸⁶ מחשבה זו אכן יצאה

אל הפועל בשעה ששץ הזמין את הירשנברג להצטרף לסגל המורים לציור של 'בצלאל', והאמן הגיע לארץ בשנת 1907.

הירשנברג נתקבל בשמחה מתוך ציפיות מפליגות משיתופו ב'בצלאל', שבאו לידי ביטוי בעיתון 'השקפה' של בן־יהודה, ברוח הסמאות של אמנות מגויסת, אשר שירתה את רעיונות התחייה הלאומית. כך ציין בן־יהודה במאמר הברכה שלו לאמן, נוכח יצירותיו של האמן על נושאים מן ההוויי הגלותי שעסק בו עד כה: 'עתה הירשנברג בארץ האבות. התשפיע עליו רוח הקודש ותגלה לפניו את הנשמה העברית של ישראל הטבעי, כשהיה שורה על אדמתו. מה שנתן לנו הירשנברג עד כה נותן לנו רשות לקוות ממנו גם את זאת'.⁹⁰

אף כעבור חודשים מאז בואו של הירשנברג לירושלים מדגיש בן־יהודה את חשיבות בואו של הירשנברג והצטרפותו ל'בצלאל' אגב ויתור על טובות הנאה שהיו צפויות לו בגולה; 'שגם הוא לא בא הנה בשביל קבלת פרס, כי הלא בעד ציור אחד לקח האדון הירשנברג יותר ממה שיקבל בשכרו שנים אחדות ב'בצלאל'.⁹¹ כן הביע בן־יהודה באותו מעמד את תקוותו בדבר שיתוף הפעולה בין הירשנברג לבין שץ: 'במאמצי כוח משותפים יבואו שני האמנים האלה, אם אחינו שבגולה יתנו להם האמצעים הנצרכים לזה לא בקימוץ יותר מדי'. אשר לאותו שיתוף פעולה מציין לאחר מכן ארתור רופין, שהתיידד עם הצייר בימי שבתו בארץ, בזכרונותיו: 'שץ לא הניח לאנשים מוכשרים יותר, אך רפיימרפקים ממנו לעמוד במחיצתו. כך עלתה לו לצייר הירשנברג, דרך משל'.⁹²

אף חמדה בן־יהודה בירכה את הצייר, ברוב רגש, כדרכה:

כיום הגיע הצייר הירשנברג למרום חפצו. הנהו סוף סוף תחת שמי התכלת של אותה הארץ אשר אליה השתוקק. [...] דברי הימים פה מדברים ולשון העברית מצלצלת כמו נגינה לאומית בפיות העוללים ואם ידע הצייר הירשנברג ליפות כל כך את חיינו הגלותיים, על אחת כמה וכמה ידע למסור כל יפי ארצנו הציורית והנחמדה באמת.⁹³

ארתור רופין, נציגה של ההסתדרות הציונית בארץ־ישראל באותם ימים, שישב ביפו, נפגש עם הצייר החל מראשית שנת 1908. בנקרולוג שהקדיש לו במותו מתאר רופין את תקוותיו הרבות של הצייר כשהגיע לארץ: 'דומה היה כי עתה, לאחר שנים רבות של מצוקה וחוסר מנוחה יגיע עתה הצייר לעבודה שלווה ומשמחת'.⁹⁴ לאחר שהות קצרה בלבד החל לצייר את הטיפוסים האנושיים החדשים שמצא כאן, ורופין היה עד לכך כיצד אהבתו לארץ מתגברת אצלו מדי יום ביומו. הוא אירח לכמה ימים את הירשנברג בביתו ביפו והתפעל מהשפעתה הברוכה של הארץ על אמנותו, 'כיצד הפרו בצורה מיוחדת במינה את אמנותו שמי הארץ וצבעיה'. הוא גם שיבח את אופיו של הירשנברג הנוח לבריות ומסביר להן פנים: 'היה חביב במגע עם הבריות, צנוע בהליכותיו ללא להיטות אחר הפרסומת. בשעה שהיה משוחח בטוב טעם על תמונותיו בפני מיודעיו ומוקיריו אפשר היה לחוש, שהוא משקע את עצמו כליכולו באמנותו, כי כל אחת מתמונותיו היא חלק מעצמיותו'.⁹⁵

על עבודתו ופעולתו של הירשנברג בארץ מספר גם א' חרמוני, מסופרי ירושלים באותם ימים, בדברי ההספד הנרגשים שלו: 'מכובד וחביב על חבריו, אהוב על תלמידיו, ברא המנוח בירושלים "הקדושה" סביבה אמנותית עברית. חדר־עבודתו הפשוט היה בית־נכות בזעיר־אנפין של תמונות

וציורים מאת חבריו וגם רשימות ציוריות ממקומות שונים בארץ ישראל שהיה בדעתו להעלות על הבד. ועונג המסיירים את העיר היה לראות את האמן הירשנברג יושב לפני הבד, מוסב מתלמידיו-מעריציו, יושב, מלמד, משוחח ומצייר.⁹⁶

אף שמעון ארנסט מספר ברוח מעין זו על תקופת שהותו של הירשנברג בירושלים, עשרים וחמש שנים לאחר מותו: 'כל יום ויום ככלותו את עבודתו בבצלאל, שוטט האיש בסימטאות העיר העתיקה, על החומה ובעמק יהושפט, בכל המקומות ההיסטוריים קוננה נפשו כיונה בין החרבות - למען העלות את שכינת ישראל אשר גלתה'.⁹⁷ בתיאור פופולרי של חיי הירשנברג, שנועד לבני הנעורים, מתאר צבי שרפשטיין בסממנים אידייליים תקופה זו שבה שהה הצייר קרוב לשנה אחת בירושלים, בזו הלשון: 'מהרה דבקו בו התלמידים לאהבה, והוא אהבם. ויהיו ימי שבתו בירושלים ימי עונג להירשנברג. וחלומות חלם לצייר תמונות חדשות יגדולות'.⁹⁸

אשר לצביון תמונותיו שצייר הירשנברג בימי שבתו בירושלים, מוצאים אנו הערכות מעין אלה: 'במשך מעט החדשים [...] הספיק לצייר שורה שלמה של תמונות של הרהיבית, המעידות שליח הצבעים שלו נשתנה, שגישתו נעשתה ציורית יותר, שהתנגנו בהן מיגוונים חדשים, שעתידיים היו להתגלות בציוריו ביתר תוקף'.⁹⁹ על ציוריו של סדרת דיוקנאות של יהודים מבני עדות המזרח, של דמויות ערבים ושל קטעי הווי ונוף, אשר כמה מהם היו בגדר סקיצות מוקדמות ליצירות שלא הושלמו, נאמר במקום אחר: 'יצירות אלו מעידות על כושר הסתגלותו של הירשנברג לנוף הארצישראלי שטוף-השמש - והאור; לוח צבעיו מתבהר והולך. ושוב אין למצוא בתמונותיו את הגונים האפורים ואת האווירה המלנכולית המציינים את תמונות הגלות שלו'.¹⁰⁰

תיאורים כגון אלה על סגנון ציוריו של הירשנברג בתקופתו הירושלמית שלא הושלמו, מהדהדים בצורה עמומה וסתמית ב'תמול שלשום', בפרק המוקדש לצייר שמשון בלויקוף, הנוטה למות ואינו מרפה מעבודת היצירה שלו.

לשם בדיקת מערכת הזיקות בין הירשנברג שבמציאות החוץ-ספרותית ובין בלויקוף שבבדיון, מן הראוי גם להידרש לתיאורי מצב בריאותם של השניים. מתברר כי עוד לפני שחלה את חוליו בסוף ימיו כבר לקה הירשנברג כמה שנים לפני הגיעו לארץ בהתמוטטות עצבים, על רקע המכשולים שנתקל בהם במאמציו להציג במוזאונים של אירופה את יצירתו בעלת המסר היהודי המובהק, 'היהודי הנצחי'.

כעדות אותנטית לכך עשוי לשמש המאמר הביוגרפי המפורט, שנתפרסם עוד ב-1902 והחתום בשם 'רות'.¹⁰¹ כלולים בו במאמר זה פרטים אישיים רבים, ובכלל זה כיצד החלים מחוליו הודות לטיפול המסור של אשתו, נוצרייה-יצרפתייה שהתגיירה למענו. 'היא ידעה לעודדו ולשכנעו, שהוא פועל באמצעות תמונתו זו למען עמו, ויצירתו זו לא תשאר ללא פירות. היא נטעה מחדש תקוה בלבו, וכתוצאה מעידוד זה הוא מסוגל כיום לנהל את המאבק ביתר שאת'.¹⁰² כן מתפרסם באותו מאמר הפורטרט של אשת הצייר, הזוכה אף הוא לשבחי מחבר או מחברת המאמר. ניתן לשער שאכן נכתב מאמר זה בידי רעייתו של הירשנברג, הן מפאת הפרטים האישיים הרבים הכלולים בו, והן בשל החתימה 'רות' ההולמת את הגיורת.

גרסה זו על תפקידה של אשת הירשנברג, אשר עודדה אותו בשעת חוליו בימי שהותו בחוץ-לארץ, נתגלגלה בנוסח מורחב גם במאמר הברכה לצייר עם כואו לארץ-ישראל, שנכתב בידי

חמדה בן־יהודה. לפי הנאמר בו הרי אשתו הנוכרייה, בת העם הצרפתי, אשר נתגיירה למענו, 'חזקה את לבו ותנחמהו ותבליט לפניו אשר פעל לטובת עמו ותבינהו כי עוד רבות יוכל להועיל לעם היהודי. ובמו ידיה הקימתהו ממשכבו ותשמרהו ותטפל בו בכל הרוך ובכל החיבה שאשה אוהבת מסוגלת להם, ותפזר את עצבותו ותרגיע את עצביו הנרגזים, ותביא לו המנוחה הנצרכה'.¹⁰³

הקדשנו תשומת לב לתפקידה של רעיית הצייר, אשר סעדה אותו במסירות בחוליו, שכן מוטיב זה הוא גם מן המרכזיים בפרק על בלויקוף ב'תמול שלשום'. לא מן הנמנע כי עגנון השתמש בפרטים אלה על אודות מחלתו של הירשנברג בימי שהותו בחוץ־לארץ, כפי שנתגלגלו גם לעיתון 'השקפה', לצורכי המבנה הבדיוני שלו. אשר למחלתו של הירשנברג בירושלים ידועים כמה פרטים שנמסרו הן מבני הדור והן מטעם הביוגרפים המאוחרים שלו.

א' רופין, שכאמור היה שרוי במחיצתו של הצייר בחודשים האחרונים לחייו, מעיד: 'במשך שנים רבות היה מוטרד עלידי מחלת קיבה. השינוי הפתאומי של האקלים וחסרון אמצעי טיפול העומדים לרשותו של החולה באירופה, החמירו את מצב בריאותו. אבל שמחת ישיבתו בארץ וחדוות היצירה, עזרו לו להתגבר בקלות על מכשול זה'.¹⁰⁴ ברוח זו מתוארת מחלתו של הירשנברג גם במונוגרפיה המאוחרת שהקדיש לו יוסף סאנדעל, המשתדל להבליט בו את האמן הפולני בעל המגמות המעמדיות כביכול. הוא מוסיף כמה פרטים אשר לנסיבות מחלתו. לשווא ניסו אשתו וידידיו לשכנעו שייסע להרים מכיוון שאקלימה של ארץ־ישראל אינו מתאים לו; הירשנברג סירב והוסיף לעסוק בציוריו עד כלות הכוחות. חומו עלה והוא היה מרותק למיטתו כמה שבועות לפני פטירתו.¹⁰⁵

שלא כגורלו של בלויקוף השרוי בבדידותו בחבורת הציירים, לפטירתו של הירשנברג, הצייר בעל המוניטין בעולם היהודי, היה הרב הן בארץ והן בתפוצות. מודעת אבל מודפסת מטעם בית מדרש 'בצלאל' נתפרסמה בחוצות ירושלים בזו הלשון: 'הצייר המפורסם בצלאל, שמואל הירשנברג, שבק חיים לכל חי היום י"ט אלול בשעה שלש אחרי הצהריים. ההלויה תהיה היום בשעה שש אירופית לפנות ערב. מכבדיו ומוקיריו מבקשים להתאסף אל ביתו של המנוח בנחלת שבעה'.¹⁰⁶

בדיווח על ההלוויה, שנתפרסם ב'השקפה', אנו קוראים:

על קבר הצייר [...] חבריו ידידיו ומכריו של המנוח, הפקידים והתלמידים מבית מדרש 'בצלאל' לווהו עד ראש הר הזיתים. [...] נבהלים ונדהמים מהאסון הפתאומי עמדו כולם בלי דברים על פי הקבר, וכשהורידוהו לתוכו נשמע בכי נסתר מכל הנאספים ובשברון לב עזבו את המקום בשעה מאוחרת בלילה.¹⁰⁷

ב'הפועל הצעיר', בסוף הגיליון, נתפרסמה רשימה קצרה מטעם המערכת על פטירתם הבור־זמנית ללא עת של ד"ר כהן ושל הצייר המפורסם ה' הירשנברג.

שניהם עזבו את הגלות ומצאו להם כר נרחב לעבודה בארץ ישראל; הראשון בתור רופא ביפו והשני בתור מורה בבית המדרש 'בצלאל'. מעטים וקצרים היו ימי פעולתם בארץ, ובכל זאת הספיקו לרכוש להם אהדה מצד הקהל, כל אחד בסביבתו; מביעים אנו את

צערנו הגדול על שנלקחו מאתנו בדמי ימיהם ולא הספיקו לעשות מה שהיה ברצונם ויכולתם לעשות.¹⁰⁸

מן הראוי לציין כי באותו גיליון של 'הפועל הצעיר' פרסם עגנון בעילום שם את הרצוניה האירונית שלו על ספרות גאליציה לאור הקובץ 'ירושלים',¹⁰⁹ ובוודאי קרא את רשימת האבל הזאת.

בעיתון ההסתדרות הציונית שהופיע בקלן, 'העולם', פרסם א' חרמוני, ממידעיו של הנפטר, את מאמר ההספד שלו שנשלח מירושלים בצירוף אוטופורטרט של הצייר, בציינו בהתרגשות: 'בשעה שכותבים אנו את השורות האלו כורים קבר חדש על הריהזיתים והקבר בולע אמן עברי מהיותר מצויינים במחנה הקטן של יוצרי האמנות העברית ומטפחיה'.¹¹⁰ דברי הספד נרגשים נתפרסמו גם בעיתון 'Die Welt' מאת רופין ידידו ומאת הצייר ליאופולד פיליחובסקי, חברו ללמודים באקדמיה לציור במינכן.¹¹¹

אף בדברי האזכרה שנערכה בירושלים, הועלו, מתוך הסתייגות מסוימת, הבעיות האידאולוגיות הכרוכות בתמטיקה של ציורי הירשנברג וברוחן. התביעה ברוח האמנות הלאומית המגויסת נתלוותה אף עתה בשולי דברי ההערכה להירשנברג. עוד חודשים מספר לפני מותו, ציין א' חרמוני בשולי תמונתו הנודעת 'גלות', שהוצגה באותם ימים בתערוכת האמנות היהודית בברלין: 'כן, הגלות מצאה כבר את אמנה. מכחולו של הירשנברג הביע את הכל. התמצא גם תחייתנו הלאומית את אמנה? והיהיה האמן הזה הירשנברג עצמו שעובד כעת בארץ התחיה, או זה אולי אחד מתלמידיו שנולד בארץ המכבים?'¹¹²

בירור אידאולוגי מעין זה נעשה גם בערב האזכרה שנערך בירושלים. הסופר י' קרניאל, בציינו את חשיבות אמנותו של הירשנברג, גם הסביר את פשר הזרות ואת פשר החיץ המפריד בין הצייר ובין הציבור העברי השוחר פני אמנות עברית החדשה ברוחה, כי 'היה צייר אמן גלותי. [...] והטרגדיה הגלותית מלאה את נפש האמן הזה והשפיעה עליה בכל תוקף'.¹¹³ ועוד הוסיף קרניאל: 'ובליל תשעה באב יכולנו לראות אותו יושב על יד הכותל המערבי בין מאות הבוכים ומצייר את הכותל השחור בחצות הלילה, ליל החורבן'. ואילו בני הדור החדש קיוו כי 'ראה יראה את שמינו הבהירים והעמקים, את טבע ארצנו הנחמד והנהדר, את הישוב החדש והעתיד המזהיר לפנינו, ונפשו נפש אמן תתפעל לקראת כל אלה'.¹¹⁴ אכן, מספר לנו המספיד, תקוותם זו התחילה להתממש בפרק זמן חייו האחרון: 'אומרים כי המנות הכין חומר רב לציורים מקוריים, ארצישראלים. אומרים כי עולם חדש נגלה פה לפניו ואותו חפץ לגלות לפנינו בכוחו האמנותי הגדול'.¹¹⁵

אף המספיד השני באותו ערב זיכרון, הסופר והעסקן הציוני יהושע ברזילי, נזקק לאותה סוגיה אידאולוגית. גם מפיו נשמעו דברי הרתיעה תוך כדי הדגשת החיץ המסתמן בין צייר 'הגלות' ובין צייר 'התחיה'. הנואם חזר והטעים ברוב רגש ומליצה: 'שיר וציור התחיה יתנו לנו אלה אשר ילדו בבצלאל את הציור הזה'. עם זאת ציין כי הירשנברג היה מסוגל מעיקרו 'לתת לנו ציור בין השמשות של התחיה, את כל הטיפוסים הגלותיים הבאים הנה מכל קצוי ארץ'.¹¹⁶

נוכח הרחבת היריעה של אישיותו ופועלו האמנותי של הירשנברג, מצטייר השוני בתפיסה הכוללת ובפרטים של דמות הצייר שמשון בלויקוף ב'תמול שלשום'. עם זאת, הרמז שרמז בשעתו דב סדן יש לו על מה לסמוך. עימות זה בין הדגם החוץ־ספרותי ובין יציר כפיו של עגנון ממחיש

את כוח העיצוב של הסופר המפקיע את עצמו מן התלות בחומרים שהותכו עליהם לפי שיקוליו האמנותיים; עם זאת הזיקה הסמויה לחומרים הללו מוסיפה להתקיים.

לעומת הירשנברג, הצייר אשר שמו הלך לפניו עוד בטרם הגיעו לירושלים, הציג עגנון בפנינו צייר כמעט אלמוני, הנאבק על ייעודו האמנותי, אשר הגיע לעיר זו עם תלמידי 'בצלאל'; מאידך גיסא נאמר בו ביצחק קומר, מיודעו הירושלמי, כי 'את שמו שמע ואת תמונותיו ראה בכמה מאספים עבריים ולועזים',¹¹ עובדה ההולמת יותר את הירשנברג עצמו. בלויקוף חי בדוחק ובצמצום ונאלץ להתפרנס מעיצוב מסגרות לתמונות כדי להישאר בן חורין לייעודו האמנותי ושלא לצייר תמונות שהן למורת רוחו. לעומת העדויות של בני הדור על כך כי ביתו של הירשנברג בירושלים שימש בית ועד לתלמידים ולציירים, הרי גיבורו של עגנון, בלויקוף, שרוי בבדידות ובניכור מבני מקצועו. 'עומד הוא ומצייר מתוך רעב ומתוך כיסופי כיסופים'.¹²

יתרה מזו, המחלה שלקה בה בלויקוף היא מחלת השחפת, המתוארת על גילוייה האופייניים. הוא גם לוקה במחלת לב. עגנון סילק אפוא את עובדת מחלת הקיבה הקשה של הירשנברג והמירה במחלה היאה לאמנים ולמשוררים, לפי הדגם הרומנטי של האמן בעל דמות היגון הרווח בספרות. כדי לחדד את הרושם של גורל האמן ידוע החולי, הוא שינה את גילו של בלויקוף. שכן הירשנברג הלך לעולמו והוא בן ארבעים ושלוש, ואילו בלויקוף הוא רק בן שלושים במותו.¹³

כדי למצוא מצע משותף סביר לזימון זה של קרבת הלב בין יצחק קומר, הצבע בן העיירה, שאינו מבין הרבה בהלכות אמנות הציור, ובין בלויקוף, האמן היוצר את תמונותיו 'מבעד לוויילון', במרוץ נואש עם יום המוות האורב לו, עגנון הופך את בלויקוף לאיש גאליציה, אם כי הירשנברג עצמו היה יליד העיר התעשייתית לודז' שבפולין המרכזית, ואף ישב בה שנים רבות בבגרותו. בלויקוף מקרבו ומרבה שיחה עמו על הנושא המרתק את שניהם, הלא הוא מכורתם המשותפת שגלו ממנה. לעומת זאת, בכל הנוגע לענייני הערכות ודעות במהותה של אמנות הציור, קומר הוא בבחינת מאזין בלבד שכן לא בא בסודה כלל. עם זאת, דמותו של הצייר בלויקוף וגורלו מטביעים את חותמם על הלך רוחו של יצחק קומר ועל התפתחותו הרוחנית אף לאחר מות הצייר.

בתיאור מותו והלווייתו של בלויקוף, לעומת הדגם החוץ-ספרותי שלו, מצויים כמה הבדלים אשר יש להם השלכות על העיצוב הכולל של דמותו הבדיונית וגורלה. שלא כהירשנברג שנפטר ביום חול, נפטר בלויקוף בערב שבת, והלווייתו נערכה בחיפזון וכמעט בצנעה, ומלוויו הם מתי מספר, גורל ההולם צייר שנשכח מלב. עגנון חידד והקצין את קווי התיאור של דיוקן הצייר הגלמוד, הנאבק על קיום עצמיות יצירתו לפי נטיית לבו בלבד, והנקטף בעודנו באבו, כשיצירתו באמצע נפסקה. הילה רבת תוגה אופפת את הפרק הזה, האפיוודי לכאורה, ב'תמול שלשום'.

אותן ידיעות של ידידי הירשנברג בדבר ההתחדשות וההתרענות בתמטיקה ובסגנון שחלו בתקופה האחרונה לחייו המיוסרים, שבישרו תמורה משמעותית ביצירתו, מוצאות את ביטויין גם במעשי היצירה של בלויקוף, המצייר בימיו האחרונים 'מתוך קורת רוח ולב טוב [...] מה שמראים לו מן השמים'.¹⁴ עתה מתחוויר לו כי 'יש דברים שראה אותם עין בעין ולא נתן לבו עליהם, עכשיו שבאים ועומדים לפני עיני רוחו רואה הוא שהם יפים משהיו, ויודע היאך לציירם'.¹⁵ לעומת ציורי הדמויות והנופים של ירושלים וסביבותיה אשר הירשנברג עדיין הספיק לצייר, הרי לפנינו

הרפרטואר האמנותי הייחודי של בלויקוף באחרית ימיו: 'מרבדי הפרחים שמכסים את העמקים ואת הגבעות בימי ניסן, תלולי ההרים הכחלחלים שבמזרח, צמח בודד בשדה, עשב קטן שמבצבץ מתוך סלע [...]'.¹²²

מבין השיטין ניכר כיצד מערער עגנון על הסממאות של אמנות התחייה הלאומית מיסודו של 'בצלאל' ואוהדיו. לעומת העומס ההיסטורי-האידאולוגי של אותם ימים ראשונים הוא מפליג אל הפרטים הקטנים שבנוף ארץ-ישראל ואל הדמויות ברשות היחיד, כגון [...] אשה זקנה שבוכה לפני כותל המערבי, סבל ששוכב בצלו של כותל וישן שנת עמלים, וציפור קטנה ששוכנת בזקנו של זקן שיושב אצל הבור שבחצרו ומנמנם על ספרו, כל אלו מתעלים ועולים לנגד עיני רוחו, וכשם שהם עולים לפניו כך הם עולים על הבד עם סממנים נאים שהוא מוציא משופרתו.¹²³

7

בד בבד עם דמותו של הצייר שמשון בלויקוף, שעוצבה על-ידי עגנון על דרך ההיתוך של חומרים שמקורם במציאות תוך כדי הטמעתם במערכת הבדיונית-האוטונומית של הרומן 'תמול שלשום', שילב כאן עגנון דמות אותנטית של הצייר אליעזר (לזר) קרסטין (1868-1938),¹²⁴ וזימן אותו עם בלויקוף ועם שאר הדמויות הקרובות לו על-פי חוקת הבדיון שלו. אם כי פירש בשמו של קרסטין הרי זימן זה אינו מתיישב מבחינה כרונולוגית, שכן כפי הידוע ביקר הלה בירושלים רק בשנת 1910 ושימש בה תקופה קצרה מורה ב'בצלאל', כשנתיים לאחר מותו של הירשנברג, הדגם של בלויקוף.

לא ידוע אם אכן עוד הספיק עגנון להיפגש בירושלים עם הירשנברג, אך ידוע לנו על הידידות שבין עגנון לקרסטין, שנמשכה במשך תקופות שונות. צייר זה ישב בווינה וביקר בבוטשטאט עירו של עגנון בשנת 1906. הוא אף צייר בה תמונה מהוויי בית המדרש ושילב בה דיוקנאות של הלומדים בו.¹²⁵ מאז נקשרה הידידות ביניהם. פגישתם הבאה נתקיימה בירושלים בשנת 1910 ורשמי פגישתם זו נקלטו והותכו לאחר מכן גם ברומן. בשהותו זו צייר קרסטין את דיוקנו של עגנון הצעיר.¹²⁶ לימים, בשנת 1925, ביקרו עגנון בביתו בווינה בדרכו לארץ-ישראל. בהזדמנות זו צייר קרסטין את דיוקנו של עגנון בפעם השנייה.¹²⁷

באותה שנה שבה ביקר עגנון אצל קרסטין, יצא לאור בווינה אלבום מפואר של יצירותיו ובו שש-עשרה רפרודוקציות מתמונותיו מן ההוויי היהודי במזרח אירופה.¹²⁸ בתקופת שהותו הקצרה בווינה השתדל עגנון לסייע בידי ידידו במכירת תמונותיו. הוא שלח אלבום זה לש"ז שוקן, ואף המליץ לפניו על רכישת כמה מתמונותיו החדשות של קרסטין, בציינו: 'אצל הצייר קרסטין ראיתי כמה תמונות יפות, כגון כותל המערבי, תימני צעיר, ספרדי וכיוצא באלה. לפי דעתי יפים הם, ולא ביוקר'.¹²⁹ שוקן השיב כעבור יומיים: 'תמונות אחדות מן התיק גרמו לי הנאה רבה'.¹³⁰ כן הביע את נכונותו לשקול את רכישתם של כמה מציורי קרסטין לאחר שיקבל תצלומים מהם. עם זאת גם גילה את היסוסיו אשר לאמנותו של קרסטין לאור העיון באותו אלבום שקיבל לפני ימים מספר, בציינו: 'אני מוצא שיש אצל האמן סכנה של נטיה לכיוון הז'אנר'.¹³¹

עגנון מצדו המשיך במאמציו לסייע לידידו הצייר בשעת מצוקתו. הוא אכן הודיע לו לשוקן כעבור ימים מספר: 'בחרתי מן האוסף שלו שלוש תמונות שמבחינה אמנותית מצאו חן בעיני במיוחד'. הוא אף נקב במחירן של התמונות הללו, והוסיף: 'למעני היה נותן הנחה – אך לא רציתי 'להונות' את האמן העני, השרוי במצב כלכלי גרוע עד כדי כך שאפילו מודל אינו יכול להרשות לעצמו!!!'¹³¹

לימים, בשנת 1932, ביקר קרסטין בביתו של עגנון בירושלים וצייר בהזדמנות זו את דיוקנאותיהם של בנו ובתו של הסופר.¹³² עם כתיבת 'תמול שלשום', החליט עגנון להציב לו יד במרקם יצירתו באספקלריה שבאהדה וקרבת הלב.

לאחר שהמספר של 'תמול שלשום' משרטט בכמה קווים, בנימה עוקצנית ואירונית, את דמויות הציירים והסופרים אשר פקדו את ביתה של אלמנת בלויקוף לשם ניחום אבלים, הוא מציג בנימה של אהדה גלויה את דמות ידידו, לאמור:

לבסוף בא ידידני אליעזר קרסטין הצייר העגוותן והצנוע שעשה את מלאכתו באמונה ולא ביקש מעולם גדולה לעצמו. הוא לא היה מכני חבורתו של בלויקוף ולא חיבב את ציוריו. אבל היה ממציא עצמו לו בשעת דחקו ונטמן בשעת הפרעון. נתאבל קרסטין על שמשון בלויקוף שמת ונצטער על טוסייה שנתאלמנה, והיה מסתכל היאך לזכות את האלמנה מפתו שלא תתבייש.¹³⁴

יתרה מזו, הוא אף גומל חסד של אמת עם ידידו זה שהלך לעולמו ללא בנים ואומר קדיש לזכרו ליד כותל המערבי:

ובין העומדים עמד לו אליעזר קרסטין מעוטף בפלרנינה שחורה. לאחר שסיימו את התפילה סמך קרסטין ראשו לכותל ואמר קדיש. היה שם אדם אחר שהיה נהנה מנדבת ידו של קרסטין והיה יודע שצייר זה הוא בן אחותו של הצדיק ר' נפתלי אמשטרדם מגדולי בעלי המוסר. בא אצלו ושאל אותו אם יום של יאר צייט לו שהוא אומר קדיש. אמר לו קרסטין, חבר היה לי ומת בלא בנים.¹³⁵

מעבר לאותה ידידות אישית, מעיר עגנון, כאמור, 'כשהוא לא היה מבני חבורתו של בלויקוף ולא חיבב את ציוריו'. סתם המספר ולא פירש יותר. דומה, אם הדברים אמורים בהירשנברג עצמו, הרי הניגוד בין ציוריו ובין ציורי קרסטין אינו רב למעשה מבחינת התמטיקה. חיים גמזו מגדיר את אמנות שניהם בסמיכות, בזו הלשון: 'הירשנברג חי בעולם ההוי הגלותי הנוגה; קרסטין לא עצר כוח להתעלות מעל לנושא היבש, הנטורליסטי'.¹³⁶ ואילו במקור אחר, נאמר בו בקרסטין כי 'התמחה בציור נופים ברוח גדולי האימפרסיוניסטים הצרפתים. יצירתו גם כוללת בתוכה פורטרטים רבים וציור הוי של חיי היהודים במזרח-אירופה'.¹³⁷

דומה כי לאור אלבום ציוריו של קרסטין שפרסם בשנת 1924, אכן לא ניכר ניגוד אמנותי מהותי בינו לבין ציוריו של הירשנברג. אלה הן יצירות בעלות צביון ראליסטי, המתארות הווי יהודי-מסורתי בתחום המשפחה ובית המדרש. הדגש מושם כאן על רשות היחיד במשכנות ישראל, לעומת נטייתו של הירשנברג לתיאור ההווי הקולקטיבי של הגלות מתוך נטייה לחידוד סימבולי מסוים. לעומת הקדרות והתוגה האופפות את ציוריו של הירשנברג מן התקופה שקדמה לבוא לירושלים, הרי ציורי קרסטין על נושאים כגון התפילה, לימוד תורה, שלוות השבת, קוראים

בצוותא בעיתון עברי, סופר סתם, הכלולים באלבום שלו, מצטיינים בצביונם האידילי ומצביעים על רציפות הדורות, בין נערים וזקניהם. וייתכן שבאותה הערת אגב בדבר הסתייגותו של קרסטין, התכוון עגנון למהלך החדש שנסתמן ביצירתם של הירשנברג ובלויקוף גם יחד עם השתקעותם בירושלים.

ז

אחת הדמויות המשניות הבולטות, המופיעות ב'תמול שלשום', הוא ארוף, בעל האוסף של בעלי חיים מפוחלצים.¹³⁸ דמות תמהונית זו מקורה בישראל אהריני, מי ששימש גם מנהל האוסף הזואולוגי של 'בצלאל' בשנים הראשונות להיווסדו.¹³⁹ עגנון עצמו, אשר הכיר אישית את אהרוני ונודמן עמו בתקופות שונות, התייחס לאפשרות מעין זו של סמיכות פרשיות ביניהם. בראיון המבודח 'על השינה', שערך כביכול עם עצמו, הוא גם מביא את הראיות לכך משמו של אהרוני: 'ארוף למד בישיבה ואני למדתי בישיבה, ארוף למד בישיבת עץ חיים ואני למדתי בישיבת עץ הדעת. עוד ראיות אחרות הביא ושכחתי חוץ מזו, שאפילו שמו מרומז בראשי תיבות, שכן ארוף ראשי תיבות אהרוני ראש זואולוגי פלשתינא'.¹⁴⁰ ואם כי עגנון משתדל לכאורה להפריך ראיות אלו ברוח מבודחת, הרי ניכר שהנחה זו יש לה על מה שתסמוך גם מטעמים אחרים.

ישראל אהרוני (אהרונוביץ) היה מחלוצי החוקרים של עולם החי בארץ-ישראל. מדי פעם פרסם מדבריו, המעוררים לטיפוח עיסוק מחקרי ואספני זה. עוד בראשית דרכו, בשנת 1906, קרא לכך מעל דפי עיתונו של בן-יהודה, 'השקפה'. הוא מספר על האוספים הקיימים של החי בארץ-ישראל, שטופחו בידי חוקרים נכרים, ומטיף מוסר לקוראיו: 'כן הוא, אחי היקרים, חזקים, גיבורים אנו לבד להתלוצץ, לומר בקלות ראש: יעסוק נא ב'פייגעלעך' ב'פישעלעך' ו'מייזעלעך'. נוכח גילויי הזלזול הללו של בני סביבתי לעיסוקו זה, שהוא בגדר יוצא דופן בעיני הבריות, הוא מצהיר: 'עתה בטח אלך לי לדרכי אשר התזיתי לי אף כי הדרך ארוך. [...] מטרתי ישרה היא איפוא לפני, ולבי מתמלא עונג בחשבי כי יבוא יום ונתתי את הספר היותר שלם ומשוכלל על החי בארץ ישראל'.¹⁴¹ אהרוני גם פרסם ברוח זו את מאמרו ב'העומר' של ש' בן-ציון: 'חיות הבית שבארץ ישראל'.¹⁴²

אכן, אף דברי הזכרונות של בני הדור מרמזים על הרתיעה שעורר אהריני בקרב בני סביבתו בשל עיסוקו הנלהב בבעלי חיים, עוד בטרם הגיע ל'בצלאל' בירושלים, שעה ששימש מורה בראשון לציון וברחובות. כך מזכירו המחנך ח"א זוטא בזכרונותיו, בתארו את הרושם שעורר במושבה: 'לפי דברי רבים מאנשי המושבה לא היה שפוי בדעתו משום שהיה מתעסק בציד נחשים וצפרדעים בסתר קנה וביצה'.¹⁴³ נ"ה טורטשינר (טורסיני) מתארו מתוך פרספקטיבה מאוחרת יותר, שעה שהספידו בשנת 1947 כמי ששימש בסוף ימיו פרופסור לזואולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים: 'זוכר אני את אהריני, כשבאתי לארץ בשנת 1910, בעיקר כצייד, שתוצאות עבודתו היו ערוכות בחדר בבנין "בצלאל" הישן מיסודו של בוריס שץ, ואנו המורים הצעירים שבירושלים היינו באים ללמוד שמה על-פי דוגמאות אלו בהסתכלות מוחשית את טבע החי שבארץ המקרא'.¹⁴⁴ ב' שץ עצמו סיפר בשנת 1925 על ראשית היכרותו עם אהרוני ועל פועלו כמורה ב'בצלאל'

וכחוקר עולם החי.⁴⁵ עם בואו לארץ בשנת 1906, שמע על אודותיו גרסה רווחת מעין זו: 'משוגע למחצה השווה כל ימיו בין הרים, ביצות ומדבריות; אוסף נחשים ושרצים ו"מאוסים" אחרים – ומשתטה כילד'.

עד מהרה, מספר שץ במאמרו, נפגש עם אותו מורה צעיר בביתו של בן־יהודה בירושלים, ומיד קיבלו כמורה לעברית ב'בצלאל'. כעדותו, תרם אהרוני רבות למוסד זה בהקניית הלשון העברית, למורים ותלמידים כאחד; יזם סיורים וטיולים בטבע לשם ציד בעלי חיים ופרפרים, ומילא את מוזאון 'בצלאל' באוספים שצבר. הוא נעשה חביבם של כל התלמידים אשר ציירו בפניו בנפש חפצה את כל 'המאוסים' שלו. הם למדו ממנו כיצד לייבש פרפרים ולפחלץ ציפורים. בימות החופשה היה אהרוני עורך עם תלמידיו טיולים ממושכים במדבר. הוא עשה חיל באוספים שלו – של פרפרים, רמשים, נחשים וציפורים. הוא אף מכר מאוספיו הללו למוזאונים ולאספנים בחוץ לארץ, דבר שהעניק לו לבסוף עצמאות כלכלית ואפשר לו לוותר על עבודת ההוראה ב'בצלאל' כדי להתמסר ביתר שאת למחקריו ולסיוריו בארץ־ישראל. עם פרישתו מעבודתו ב'בצלאל' השתקע אהרוני ברחובות. האוסף הגדול שלו מעולם החי, שצבר במוזאון 'בצלאל' ובו 1,500 מוצגים, הועבר לשם שמירה במרכז החקלאי ברחובות, וכהסברו של שץ באותו מאמר, מכיוון ש'בצלאל' נועד מעיקרו לאיסוף מעשי אמנות וכל מלאכת מחשבת. כן ציין כי אהרוני נשאר מסור ל'בצלאל' וזכר לטובה אותן שש שנים אשר עבד בו כמורה וכמדריך.

פעילותו של אהרוני באותן שנים ראשונות לקיומו של 'בצלאל' מוזכרת מדי פעם בפעם בעיתון 'השקפה'. כך מסופר שם בין השאר כי 'הא' אהרוני, מנהל מחלקת בית הנכאת של הטבע החי בא בחילופי מכתבים עם מוסדות גדולים לחקירת הטבע החי שבאירופה. ומאד חשוב הוא כי לחמשה פרפרים, אשר לא נודע אודותם בין חכמי החוקרים, שנמצאו פה ע"י הא' אהרוני ויתר המחפשים של "בצלאל" – הפרפרים האלה נקרא שמם "בצלאל".⁴⁶

על השתתפותו של אהרוני באירועים אחרים של 'בצלאל' למדים אנו מידיעה אחרת ב'השקפה' משנת 1907. בין הנואמים שהשתתפו בערב הזיכרון להרצל, שנערך מטעם 'בצלאל', היה גם 'האדון אהרוני מורה עברית ומנהל בית הנכאת של מחלקת בעלי חיים'.⁴⁷

אף באותה חוברת על פעולתו של 'בצלאל', שכתב שץ ותרגם עגנון, הוקדש סעיף מפורט על פעולתו של אהרוני (עמ' יט–כ). קרוב לוודאי כי תיאור זה שימש לו כעבור שנים לעגנון תשתית לעיצוב דמותו של ארוץ ב'תמול שלשום'. בחוברת זו משנת 1910 אהרוני מתואר 'כאיש שאוהב את הטבע בכל נפשו ומאודו' (עמ' יט). כן צוין פרסומו בקרב חוקרי הטבע של ארץ־ישראל באירופה. עם זאת, הועלו כאן קווי אפיון של אהרוני האיש כפי שנצטייר בעיני הבריות: 'הקהל הארצי־ישראלי כולו ידע אותו לאיזה חסר־דעה, שעושה מעשה ילדות, חוזר ימים שלמים בהרים אחרי פרפר, מלקט תולעים, נחשים ועקרבים ושאר מינים "נמאסים" (עמ' ב).

מתוארים כאן המוצגים שבאוסף שייסד האיש: 'כיום הם באים כולם לראות איך שהכניס לשני חדרים גדולים ארונות מלאים מיני בעלי חיים שונים: נחשים, עקרבים ושאר מיני חיות. כבר עלה בידו לגלות מיני צפרים, שלא היו ידועים עד עתה'. נוסף על פעילות זו אהרוני גם משתדל 'למצוא את השמות הנכונים לכל חי הנזכר בכתבי הקודש ובגמרא' (עמ' כ).

בעיצוב דמותו של ארוץ, השתדל עגנון לנתקו מן המסגרת הממוסדת של 'בצלאל' ולטשטש

את זיקתו לאותו בית נכות וואולוגי. אם כי השתמש בכמה וכמה פרטים הכלולים בחוברת ההסברה של 'בצלאל', הרי השתדל עתה לשים את הדגיש על ארוץ, האיש המוזר, השרוי בעולמם של בעלי חיים, המוצא עמיהם לשון משותפת ומצליח לדובבם כביכול, לפי המסורת של משלי שועלים, ולפי מנהגו של עגנון עצמו המשלב שיחות של בעלי חיים ב'הכנסת כלה' ולאחר מכן ב'הדום וכסא'.

מן הנתונים שבמציאות החוץ-ספרותית של אהרוני, מורה ב'בצלאל', המנהל ומטפח ללא לאות את אוסף בעלי החיים והרמשים, שנועד מלכתחילה לשמש לשם ציורי התלמידים מן הטבע, הרכיב עתה עגנון את הדמות המסתורית-התמהונית, בעלת העוצמה הכמעט דמונית של ארוץ אגב שינוי הפרטים הביוגרפיים. ארוץ, שלא כאהרוני, בחר לו 'אומנות משונה זו, לפטם עורות של חיות ועופות שרצים ורמשים [...] נחשים ועקרבים'.¹⁴⁸ אותם בעלי חיים מקבלים את הדין אשר לגורלם הצפוי להם 'הואיל וזוכים ליכנס על ידו למוזיאונים הגדולים שבאירופא, ופרופיסורים ומלומדים משכימים לפתחו ונותנים לו איגרות כבוד וממון'.¹⁴⁹

כיד האירוניה השנונה הטובה עליו נותן כאן עגנון מקום לסנגוריה אשר ארוץ מלמד על עצמו מפאת עיסוקו זה, לפני קורבנותיו האלה. אין בכך משום פגיעה בעולם החי שבטבע; 'אדרבא נתן שם ושארית לכמה צפרים מצפרי ארץ ישראל שאמרו עליהן שכבר כלו מן העולם'.¹⁵⁰ כן מוזכר כאן הטעם הנוסף, הזכור לנו גם מעיסוקו של אהרוני, של קביעת זהותם של בעלי חיים 'שנוכחים בכתבי הקודש ובשני הש"סין'.

ביתו של ארוץ הנמצא במקום מרוחק מיישוב הבריות, בעין רוגל שבירושלים, משמש מקום משיכה לסקרנים ובכלל זה של יצחק קומר וחבריו למקצוע, הפוקדים אותו לפעמים בשבתות כשהוא נח ממלאכת הפחלוץ שבכל ימות השבוע.

דמותו של ארוץ חורגת מחיי המציאות השגורה. לאור סיפורה של הלילית המושמע באוזני הכלב בלק, דיוקנו מצטייר כבעל עוצמה מיתית כמעט, המדבר עם חיות ועופות, השולט בהן ומצליח לאחז את עיניהם. לגרסתו ולשיטתו הרי מעשה הפחלוץ שהוא עוסק בו במיומנות מעניק לבעלי החיים את חיי הנצח; דווקא המילוי של גופם בקש וגבבה במקום הבשר והעצמות היא שמקיים את זכרם לעד.¹⁵¹

מכוח אותה אשליה מצליח ארוץ לפתית את הצבועים, הבאים בעקבות אביהם שהפך לפוחלץ ללא רוח חיים, ומערים עליהם עלידי חיקוי קולו של אביהם-קורבנו: 'אי אתם רואים שאני חי וקיים לעד ולעולמי עולמים. ולא עוד אלא שצפוי אני שיעמידוני במוזיאון וכל מציירי ציורים שבירושלים יבואו ויעשו ממני תמונה, ולא עוד אלא שיפרסמו את תמונתי בספרי לימוד, וכל מי שמבקש ללמוד יבוא ויביט בי'.¹⁵²

ניכר אפוא כיצד המוטיבציה הדידקטית והמדעית של אהרוני שבמציאות, של עידוד הקר הטבע ולימוד הציוד בהסתמך על המוצגים הטבעיים של בעלי חיים, מקבלת תפנית אירונית-סטירית מוחצת. מחוץ למעשה האידילי כביכול של תיאור ארוץ האיש, הגומל חסד עם בעלי החיים עלידי נטילת החיים מהם מתוך הבטחה לחיי נצח. ולא עוד, אלא שהוא עושה זאת על דעתם ומתרצה לבקשתם. הקורבן הוא שמתחנן בפני מי שנוטל ממנו את חייו שיטלם. בכך הצליח עגנון להפוך את המודל האישי, שנטל מן המציאות החוץ-ספרותית, למשל אירוני רביתנופה, ולא

בכדי ראה בו ברוך קורצווייל, פרשנו של עגנון, דמות המסמלת את 'היוצר האכזרי, הנותן ליצוריו שבהם הוא מטפל חיים נצחיים עלידי כך שהוא נוטל את נפשם'. ארוץ מייצג, לגרסתו, 'את הצד הבלתי־אנושי הקר שבאופיו של כל יוצר גדול. [...] הוא חי מעבר לטוב ולרע'.⁶³ בין אם נקבל פירוש מעין זה ובין אם לא נקבלנו, הרי עגנון אצל מרוחו היוצר על המודל שלו שבמציאות, והפכו לסמל בעל עוצמה אמנותית והגותית.

מתברר כי מעבר לצירים המרכזיים של הרומן 'תמול שלשום' שסביבם נדונים גורלו הקיומי של יצחק קומר והבעיות של החברה וההיסטוריה היהודית באספקלריה הסטירית־האירונית של הכלב בלק, דוברו של המחבר, גם נמתחים חוטים סמויים המוליכים אל ההווי של 'בצלאל', על המערכת המסועפת של קשרים וזיקות פרסונליות. חוטים אלה הם לעתים בודדים, כמעט אינם נראים לעין הקורא, ולא תמיד הגיעו לכלל מימוש אמנותי מלא וראוי לשמו. אך לעתים, בתיאור דמויותיהם של בלויקוף וארוץ, המריא עגנון הרחק מעבר למציאות ששימשה אותו לכך.

Abstracts (הערה 97), p. 115; Y. Tazbir, *Images of the Jew in the Polish Commonwealth, Polin IV* (1989), pp. 18-30. J. Jastrzębski 'The Jew as "Outsider" and "Insider" in the Polish Village of the 19th Century', *ibid*, pp. 54-55; M. Jnglot, 'The Image of the Jew in Polish Narrative Prose of the Romantic Period', *Polin, II* (1987), pp. 199-201; M. Opalski & J. Bartal, '*Poles and Jews: A Failed Bratherhood*', Hanover 1992

עגנון בעולמו של 'בצלאל' – בין בדיון למציאות

- * לצורך חיבור זה נסתייעתי במקורות הבאים: ארכיון 'בצלאל' וב' שץ הנמצא בארכיון הציוני המרכזי בירושלים; ארכיון עיריית ירושלים; ארכיון ש' בן ציון במכון 'גנוזים' בתל-אביב; בית הספרים הלאומי בירושלים; הספרייה של מוזאון ישראל. לכולם נתונה תודתי.
- 1 ראה: ש' שבא, 'באר שלחה' (הערות והגהות שרשמתי בשולי הגיליון של הספר 'תמול שלשום'), דבר השבוע, 8 בספטמבר, 1972, עמ' 37-38; נורית גוברין, דבש מסלע, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 62-133; ח' באר, 'ממי קיבל בלק את אוניו הקצרות?', הארץ, 22 ביולי, 1988; A. Holtz & T. Berger-Holtz, 'Tmol Shilshom as a Medical Record', *Koroth, IX* (1989), pp. 629-649
- 2 ראה: ג' עפרת, 'עגנון ו"בצלאל"', הארץ, 27 באפריל, 1978.
- 3 ראה: י' קלוזנר, 'פרופיסור שץ ו"בצלאל" שלו', קטלוג של תערוכת הזיכרון מיצירות בוריס שץ, ירושלים 1933, עמ' ו-ח.
- חומר היסטורי-אינפורמטיבי מסכם על 'בצלאל' וב' שץ מייסדו, ראה: ג' טלפיר, 'חיי האמנות בארץ ישראל', גזית, כרך יט (תשכ"ב), חוברת ט-יב, עמ' 150-156.
- נורית שליה-כהן (עורכת), 'בצלאל' של שץ, 1906-1926, ירושלים תשמ"ג, ובכלל זה בייחוד הפרקים: ג' עפרת-פרידלנדר, 'תקופות "בצלאל"', עמ' 31-140; י' צלמונה, 'לדמותו של בוריס שץ', עמ' 119-148; ג' פרידלנדר, 'תרבות והוי "בצלאל"', עמ' 269-294. ראה גם: ג' עפרת-פרידלנדר, האמנות האוטופיסטית בארץ ישראל – סיפורה של אמנות ארץ ישראל מימי 'בצלאל' 1906 ועד ימינו, תל-אביב 1980, עמ' 13-31.
- 4 ראה: מ' סמילנסקי, 'הציונות המעשית ופעולותיה בארץ-ישראל', העומר, כרך א (תרס"ז), חוברת ב', עמ' 30.
- 5 שם, עמ' 31.
- 6 ראה: ב' שץ, 'על ערבי קריאה של "בצלאל"', השקפה, כרך ח (1907), גיליון מח; ב' שץ, דברי תודה לאלה שעזרו לו להכין את החג השנתי של 'בצלאל', שם, גיליון סא; דו"ח על נשף ל"ג בעומר ועל טיולי ל"ג בעומר של 'בצלאל', שם, כרך ט (1908), גיליון ע.
- 7 ראה: ב' שץ, 'מכתב גלוי ל"הפועל הצעיר"', שם, כרך ט (1908), גיליון נה; ראה גם: 'תשובה גלויה לה' פרופיסור ב' שץ, שם, גיליון נט.
- 8 ראה: שם, כרך ז (1907), גיליון יט.
- 9 ראה: א' בן-יהודה, 'לחיי האמנות העברית בארץ ישראל', שם, כרך ז (1906), גיליון כז.
- 10 ראה: ז' סמילנסקי, 'גורל חרושת הכבירים', הפועל הצעיר, כרך א (תרס"ח), גיליון 7-8. על תעשיית השטיחים של 'בצלאל' שלא הצליחה מבחינה מסחרית, ראה גם: א' רופין, פרקי חיי, ב, תל-אביב תש"ז, עמ' 170.
- 11 ראה: י' ברזילי, 'הלכה למעשה', הפועל הצעיר, כרך א (תרס"ח), גיליון 10, עמ' 5-6.
- 12 שם, גיליון 2, עמ' 17.
- 13 שם, גיליון 6, עמ' 6; וראה גם שם, גיליון 6, עמ' 16; וכן תגובות ברוח זו מטעם המערכת, שם, כרך ד (תרע"א), גיליון 12, עמ' 17.
- 14 ראה: א' פיטשנובסקי, 'בירושלים החדשה', שם, גיליון 7-9, עמ' 12.
- 15 ראה: ק"ל מן, 'על "בצלאל" ועל יוצרו', שם, כרך ג (1910), גיליון 18.
- 16 שם.

- 17 ראה: ק"י סילמן, 'שין וירושלים', העולם, כרך כ (תרצ"ב), גיליון טז, עמ' 246-247.
- 18 שם, ראה גם ק"י סילמן, 'שין ו"בצלאל"', הדואר, כרך יא (תרצ"ב), גיליון יט, עמ' 295-296.
- 19 ראה מכתבו של שין אל סילמן מיום 9 ביוני, 1930. מכון 'גנזים', א/52664.
- 20 כבר העיר על כך ג' עפרת, 'עגנון ו"בצלאל"', הארץ, 27 באפריל, 1978, ויש להוסיף על מסכת היחסים בין עגנון הצעיר לבין ש' בן-ציון, ובעיקר בינו לבין ברנר, עיין בפרוטרוט בספרו המתועד הישב של ח' באר: 'גם אהבתם גם שנאתם', תל-אביב 1992 (ראה להלן).
- 21 ראה מכתבו של שין אל ברנר, מכון 'גנזים', ארכיון מס' 15990/15992.
- 22 שם.
- 23 ראה: י' חבר, 'הז'נר הארץ-ישראלי וְאֶבְיָרָהוּ', הפועל הצעיר, 4 (תרע"א), גיליונות 21-33; י"ח ברנר, כל כתבי, ב, תל-אביב תשכ"א, עמ' 270.
- 24 ראה: ל"ע מיללער, גייע און אַלטע פּאַלעסטינא - רייזע בילדער, גיריורק 1912, עמ' 40-60.
- 25 ראה: בר-יוחאי, 'קטנות גם גדולות', הפועל הצעיר, 6 (תרע"ג), גיליונות 12-13; וכן: י"ח ברנר, כל כתבי, ב, עמ' 315-318.
- 26 שם, עמ' 316.
- 27 שם.
- 28 ראה: גר, 'מחיי ירושלים', הפועל הצעיר, כרך ז (תרע"ד), גיליון 35. וכן: י"ח ברנר, כל כתבי, ב, עמ' 116. ראה גם מאמרו הביקורתי המפורט של י' לופבן, שנתפרסם אותה שנה. שם, 'בצלאל', גיליונות 6-7. ראה מכתבו מיום א' באדר, תרס"ו.
- 29 מובא בספרה של גורית גוברין, העומר, ירושלים תש"ם, עמ' 44.
- 30 שם, עמ' 124-125.
- 31 שם, עמ' 81-82.
- 32 ראה: אשנב, 'מכתבים מארץ ישראל', הדיהזמן, 126 (1910).
- 33 ראה חליפת המכתבים בין שין לבן-ציון בנדון זה, השמורה בארכיון של מכון 'גנזים', וכן כתבי-היד בידי שין של שין, השמורים בארכיון של עיריית ירושלים.
- 34 ראה גם הערתו של י"ח ברנר משנת 1918 על ש' בן-ציון: 'עכשיו, אמנם, עסוק הסופר הלו להכניס הוספות, כוונות, להטים, נקודות לתוך התרגומים מכתבי-היד הז'ארגוניים של הפרופיסור שין'. ראה: י"ח ברנר, כל כתבי, ב, עמ' 153.
- 35 שם.
- 36 שם.
- 37 ראה: ר' ויזר, 'איגרות ש"י עגנון אל י"ח ברנר', ש"י עגנון - מחקרים ותעודות, עמ' 42.
- 38 ש"י עגנון, מעצמי אל עצמי, ירושלים ותל-אביב תשל"ז, עמ' 29.
- 39 'יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו', שם, עמ' 111-141.
- 40 שם, עמ' 129.
- 41 ר' ויזר, ש"י עגנון - מחקרים ותעודות, עמ' 42.
- 42 'ש' בן ציון - קו ודברים', מעצמי אל עצמי, עמ' 150-151.
- 43 'מקצת משהו על ש' בן-ציון', שם, עמ' 159-163.
- 44 שם.
- 45 ש"י עגנון, תמול שלשום, ירושלים ותל-אביב תשנ"ח, עמ' 131.
- 46 שם, עמ' 133.
- 47 להלן יציגנו מראי המקום מן החוברת בגוף הטקסט של המאמר. הסימון באותיות עבריות הוא לפי הנוסח העברי: פרופ' ב' שין, בצלאל - תולדותיו, מהותו ועתידו, ירושלים, תר"ע. הסימון במספרים הוא לפי הנוסח ביידיש: ב' שאַץ, "בצלאל" - זײַן פֿאַרגאַנגענהײַט, געגענוואָרט און צוקונפֿט, אודיסה תר"ע (בצירוף איורים ועיטורים של כמה ממורי 'בצלאל', ובתוספת תצלומים). פרקי המבוא האוטוביוגרפי שחוברת נתפרסמו בנפרד, לפי הנוסח העברי גם בשנת תרפ"ה בשם: 'עשרים שנות "בצלאל"', ראה: ילקוט בצלאל (תרפ"ט), גיליון 1, עמ' 5-7; גיליון 2, עמ' 61-62. ברובמן עם הופעת

- החוברת בידיש ובעברית בשנת 1910, נתפרסם מבוא זה בתרגום לגרמנית, על-פי הנוסח בידיש. ראה: B. Schatz. 'Der Bezalel', *Die Welt*, Vol. XIV (1910), No. 41-42, pp. 1033-1036. הנוסח בידיש של מבוא זה נדפס מחדש בתוך מאמרו של מ' נרקיס "בצלאל" - די קונסט-שולע, - איר שאַפּער און שאַפּונגען, אַלטניילאַנד (1925), חוברת א, עמ' 26-34 (עם השמטות קלות).
- 48 ראה: ק"י סילמן, 'שץ וירושלים', מאזנים, כרך ג (תרצ"ב), גיליון מז, עמ' 6.
- 49 ראה: A. Band, *Nostalgia and Nightmare*, Los Angeles 1968, p. 17 (21).
- 50 ראה מכתביו אל בן-ציון הכתובים עברית, השמורים בארכיון 'גנוים'.
- 51 ראה עדותה של חמדה בן-יהודה, 'ברוך שץ', דואר היום, 31 במרץ, 1933, 5 באפריל, 1933 על מיעוט ידיעתו של שץ בלשון העברית.
- 52 ראה למשל עדותו של עגנון במכתבו אל ברנר מיום 21 במאי, 1909: 'בוטח אני בכך שאתה לא תוסיף על דברי ולא תכניס עוד דמעות לתוך בארי, כי הרבה אני מצטער על מו"ר ש' בן-ציון שהתיר לעצמו ב"עגונות" קצת ונתן מקום לצרי עין לקפח מתוך כך את יצירתי'. ר' וייזר, 'איגרות עגנון אל י"ח ברנר', שם, עמ' 43.
- 53 'ש"י עגנון - ש"ז שוקן, חילופי אגרות', הוצאת שוקן 1991, עמ' 173.
- 54 שם.
- 55 על תפקודו של בן-אורי בסיפור 'עגונות', ראה: י' בקון, עגנון הצעיר, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 134-144.
- 56 ראה: ש"י עגנון, 'עגונות', העמר (תרס"ט), חוברת א', עמ' 54-55. בגרסה הסופית של 'עגונות' הושמטו כל הפרטים בדבר חזותו של בן-אורי. והשווה: ש"י עגנון, 'אלו ואלו', ירושלים ותל-אביב תשנ"ט, עמ' תו.
- 57 כדעתו של ג' עפרת במאמרו הנ"ל, 'עגנון ו"בצלאל"', הארץ, 27 לאפריל, 1978.
- 58 על סוגיית בדיון ומציאות ב'אורח נטה ללון', השווה: ג' שקד, אמנות הסיפור של ש"י עגנון, מרחביה ותל-אביב 1973, עמ' 270-275.
- 59 מעצמי אל עצמי, עמ' 135.
- 60 תמול שלשום, עמ' 328.
- 61 שם, עמ' 102-103.
- 62 שם, עמ' 156.
- 63 שם, עמ' 183.
- 64 שם, עמ' 331.
- 65 שם, עמ' 208.
- 66 שם.
- 67 שם.
- 68 שם.
- 69 שם, עמ' 398. על ההווי של תלמידי "בצלאל", ראה גם האיזכור בסיפור: 'לפנים מן החומה', לפנים מן החומה, עמ' 20.
- 70 ראה: ש' בן-ציון, 'על "בצלאל" - שץ', מאזנים, כרך א (תר"צ), גיליונות מט-נ, עמ' 14.
- 71 ראה: ד' סמילנסקי, עם בני דורי, תל-אביב תש"ב, עמ' 147.
- 72 ראה: ל' קניג, 'המשיח המתפורר', מצודה, ב (תש"ד), עמ' 183-184.
- 73 ראה: ק"י סילמן, 'שץ וירושלים', מאזנים (שבועון), כרך ג (תרצ"ב), גיליון מז, עמ' 6. ראה גם: ק"י סילמן, 'שץ ובצלאל', הדואר, כרך יא (תרצ"ב), גיליון יט, עמ' 295-296.
- 74 ראה: נ' גוטמן, 'פרופ' ב' שץ', דבר (מוסף), ח (תרצ"ג), גיליון כג.
- 75 תמול שלשום, עמ' 250.
- 76 על תעלומת גלגליו של הפסל, ראה תיאורו הבדיוני האיטוביוגרפי של ג' עפרת, בספרו 'המסע אל מתתיהו', ירושלים ותל-אביב 1982.
- 77 ראה: י' צלמונה, 'לדמותו של בוריס שץ', בצלאל של שץ, עמ' 120.
- 78 ראה: י' קלוזנר, הערה 3 לעיל, וכן הנ"ל: 'אמן לאומי', הארץ, 10 במאי, 1922.

- 79 ראה: א' בן־יהודה, 'קצת דברי הימים', השקפה, כרך ט (1907), גיליון כד; ראה גם תגובתו של י' ברזילי למאמר זה, 'על הקנאות', השקפה, כרך ט (1908), גיליון כה.
- 80 ראה את דיונה המפורט של נורית גוברין על דמות זו, בספרה 'דבש מסלע', עמ' 62-113.
- 81 ראה: י' מלכוב, 'החגיגה', החבצלת, ח' בטבת תרס"ח.
- 82 ראה: י' מלכוב, אחרי מות קדושים, יפו תרפ"ד, עמ' 9-10.
- 83 ראה: צ' קפלן, 'ר' יעקב מלכוב, אחד מגיבוריו של ש"י עגנון', הצופה, 8 בספטמבר, 1963 וכן: נ' גוברין, 'דבש מסלע', עמ' 76.
- 84 תמול שלשום, עמ' 386.
- 85 כהגדרתו של ג' עפרת, בפרק הכלול בקובץ 'בצלאל של שן', עמ' 292.
- 86 תמול שלשום, עמ' 393.
- 87 ראה: ג' עפרת 'עגנון ו"בצלאל"', הארץ, 27 באפריל, 1978.
- 88 ראה: ב' תמוז, סיפורה של אמנות ישראל, גבעתיים 1984, עמ' 20. תיאור מפורט על דרכו של הירשנברג בציוור. עיין: ל' קניג, 'שמואל הירשנברג (חמישים שנה לפטירתו)', כרמלית, ד-ה (תש"ח), עמ' 200-208. המחבר היה מתלמידיו הראשונים של 'בצלאל'.
- 89 ראה: B. Samuel, 'Samuel Hirszenberg', *Ost und West*, Vol. IV (1904), No. 10, p. 674.
- 90 ראה: א' בן־יהודה, 'חתיכה של פוליטיקה', השקפה, כרך ט (1907), גיליון ט.
- 91 ראה: א' בן־יהודה, 'מלאכה ואמנות', השקפה, כרך ט (1907), גיליון כג.
- 92 ראה: א' רופין, 'פרקי חיי', ב, תל־אביב תש"ן, עמ' 168-169.
- 93 ראה: חמדה בן־יהודה, 'שמואל הירשנברג', השקפה, כרך ט (1908), גיליון ח.
- 94 ראה: A. Ruppin, 'Samuel Hirschenberg', *Die Welt*, Vol. XII (1908), No. 39, p. 8.
- 95 שם.
- 96 ראה: א' חרמוני, 'שמואל הירשנברג איננו!', העולם, כרך ב (1908), גיליון לג.
- 97 ראה: ש' ארנסט, 'שמואל הירשנברג', דואר־היום, 4 באוקטובר, 1933.
- 98 ראה: צ' שרפשטיין, שמואל הירשנברג – סיפור תולדותיו ויצירתו, ניו־יורק תרפ"ד, עמ' 14.
- 99 ראה: ג' טלפיר, 'חיי האמנות בארץ ישראל', גזית, כרך יט (תשכ"ב), חוברת ט-יב, עמ' 169. ראה גם, שם, כמה רפרודוקציות מתקופה זו (לוחות 10-11), על נושא הכותל המערבי והר הבית. רפרודוקציות בשחור־לבן מעזבונו של הירשנברג מתקופת ארץ־ישראל נתפרסמו בשחור־לבן בשבועון היהודי־הגרמני.
- ראה: E.K. Borek, 'Aus dem Nachlass von Samuel Hirschenberg', *Ost und West*, Vol. XII (1912), No. 2, pp. 128-146. לרשימת יצירותיו של הירשנברג מן התקופה שלפני בואו לארץ־ישראל, ראה הקטלוג של התערוכה שנערכה לזכרו בפולין בשנת 1933, במלאות 25 למותו, ובה רשימה של 73 תמונות ורישומים, ובכלל זה גם אוטופורטרט של הצייר ואשתו. ראה: *Wystawa pamiątkowa z okazji 25-lecia Śmierci Samuela Hirszenberga*, Krakov 1933.
- 100 כהגדרתו של א' רונן, האנציקלופדיה העברית, ירושלים תשכ"ז, כרך 30, טור 391.
- 101 ראה: Ruth, 'Samuel Hirschenberg, eine biographische Skizze', *Ost und West*, II (1902), p. 674.
- 102 שם, עמ' 685.
- 103 ראה: חמדה בן־יהודה, 'שמואל הירשנברג', השקפה, כרך ט (1907), גיליון ח; גרסאות נוספות בדבר מחלת הצייר, ראה: 'האמנים', גזית, כרך יט (תשכ"ב), חוברת ט-יב, עמ' 168-169; י' סאנדעל, שמואל הירשנברג, ורשה 1952, עמ' 28.
- 104 ראה: A. Ruppin, 'Samuel Hirschenberg', *Die Welt*, Vol. XII (1908), No. 39, p. 8.
- 105 ראה: י' סאנדעל, שמואל הירשנברג, עמ' 30.
- 106 המודעה שמורה בחטיבת ארכיון 'בצלאל', הארכיון הציוני המרכזי, L/42/81.
- 107 ראה: השקפה, כרך ט (1908), גיליון כד.
- 108 ראה: הפועל הצעיר, כרך א (תרס"ח), גיליונות 10-11, עמ' 28.
- 109 ראה: ג' קרסל, 'ראשיתו של ש"י עגנון ב"הפועל הצעיר"', הפועל הצעיר, כרך סא (תשכ"ח), גיליון 15, עמ' 17-16.

- 110 ראה: א' חרמוני, העולם, כרך ב (1908), גיליון לג. וראה גם: א"ר 'תוים', שם, גיליון לט, עמ' 507.
- 111 L. Pilichowski, 'Samuel Hirschenberg, zum Gedächtniss', *Die Welt*, Vol. XII (1907), No. 37, pp. 16-17
- 112 ראה: א' חרמוני, 'תערוכת האמנות היהודית', השקפה, כרך ט (1908), גיליון כו. הדברים הועתקו מהעיתון 'העולם'.
- 113 ראה: י' קרניאל, 'הספד', הצבי, כרך 25 (1908), גיליון ד.
- 114 ש.ם.
- 115 ש.ם.
- 116 ראה: י' ברזילי, 'דרשת האדון ברזילי בליל ההספד על הירשנברג', השקפה, כרך ט (1908), גיליון קו.
- 117 תמול שלשום, עמ' 209.
- 118 ש.ם, עמ' 210.
- 119 משום מה מציין ג' עפרת, במאמרו 'עגנון ו"בצלאל"', אשר לשינוי גילים אלה: 'כאן עשה עגנון תיקון קל בלבד'. ראה: 'הארץ', 27 באפריל, 1978.
- 120 תמול שלשום, עמ' 210.
- 121 ש.ם.
- 122 ש.ם.
- 123 ש.ם.
- 124 ראה עליו: H. Vollmer, *Allgemeines Lexicon der bildenden Künste*, Leipzig 1927, XXI, p. 504
- 125 ראה רפרודוקציה של התמונה בצירוף זיהוי הדמויות המופיעות בה: ספר בוטשאטש, תל-אביב תשט"ז, עמ' 88.
- 126 על הידידות בין עגנון לקרסטין בתקופת בוטשאטש, מעיר א' בנר: A. Band, *Noxaligia and Nighmare*, pp. 12, 19
- 127 ש"י עגנון, אסטרליין יקרתי, ירושלים ותל-אביב תשמ"ה, עמ' 18.
- 128 ראה: L. Krestin, *Sechzehn Heliogravüren nach seinen Werken*, Vienna 1924
- 129 ש"י עגנון / ש"ז שוקן, חילופי איגרות (תרע"ו-תשי"ט), הוצאת שוקן, 1991, עמ' 158, מכתב 168.
- 130 ש.ם, עמ' 158-159, מכתב 169.
- 131 ש.ם.
- 132 ש.ם, עמ' 159, מכתב 170.
- 133 לפי המידע של אמונה ירון.
- 134 תמול שלשום, עמ' 251.
- 135 ש.ם, עמ' 253.
- 136 ראה: ח' גמזו, ציור ופיסול בישראל, תל-אביב תשי"א, עמ' 11.
- 137 *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem, Vol. III, 1971, Col. 604
- 138 תמול שלשום, עמ' 234.
- 139 ראה עליו: ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית החדשה, תל-אביב-מרחביה 1957, טורים 82-83; נ' גוברין, העומר, עמ' 100-101; על פועלו בתחום מדע הזואולוגיה, ראה סקירתו המפורטת של פ"ש בודנהיימר, ב'חוברת הזיכרון ישראל אהרוני ז"ל', ירושלים תש"ז, עמ' 8-10.
- 140 'על השינה', מעצמי אל עצמי, עמ' 442; ראה גם: ר' וייזר, 'שלושה מכתבים המדברים בעדם', מאזנים, לו (1973), עמ' 440-441.
- 141 ראה: י' אהרוני, 'אנו והם', השקפה, כרך ז (1906), גיליון מז.
- 142 ראה: י' אהרוני, 'חיות הבית שבארץ ישראל', העומר, כרך א (1907), חוברת א, עמ' 9-18; ראה גם נ' גוברין, העומר, עמ' 100-101.
- 143 ראה: ח"א זוטא, בראשית דרכי, ירושלים תרצ"ד, עמ' קכו; וכן: נ' גוברין, העומר, עמ' 101.
- 144 ראה: נ"ה טורטשינר, ישראל אהרוני ז"ל, ירושלים תש"ז, עמ' 17.
- 145 ראה: ב' שאץ, 'מיינע חברים אהרוני און פאן', אַלטנִיילאַנד, ג (תרפ"ה), גיליון 9, עמ' 63-67. כתב היד

- של מאמר זה ביידיש שמור בארכיון של עיריית ירושלים (ארכיון ב' שץ).
 146 ראה: אב"ר, 'על פיתוח בית הנכות של החי והרמש', השקפה, כרך ח (1907), גיליון עט.
 147 שם, גיליון עח.
 148 תמול שלשום, עמ' 234.
 149 שם.
 150 שם.
 151 שם, עמ' 572-573.
 152 שם, עמ' 574.
 153 ראה: ב' קורצווייל, מסות על סיפוריו של ש"י עגנון, ירושלים ותל-אביב תשכ"ו, עמ' 114-115. ראה גם:
 ה' ברזל, 'משמעותם של משלי חיות ב"תמול שלשום"', גוית, כז (תש"ל), עמ' 8.

ירושלים של עגנון

1 מעצמי אל עצמי, עמ' 70.

2 אורח נטה ללון, עמ' 205-206.

3 'בלבב ימים', אלו ואלו, עמ' תקמח.

4 'השנים הטובות', שם, עמ' תסח.

5 שם, עמ' תע-תעא.

6 'תהלה', שם, עמ' קפו.

7 שם, עמ' קפט.

8 שם, עמ' קעת, קעט.

9 שם, עמ' קפה.

10 שם, עמ' קעט.

11 שם.

12 שם, עמ' קפב.

13 שם, עמ' קצ.

14 תמול שלשום, עמ' 258.

15 שם, עמ' 190.

16 שם, עמ' 262-263.

17 שם, עמ' 261.

18 שם, עמ' 333-334.

19 שם, עמ' 207.

20 שם, עמ' 223.

21 שם, עמ' 203.

22 שם, עמ' 204.

23 שם, עמ' 349-350.

24 שם, עמ' 351.

25 שם.

26 שם, עמ' 331.

27 שם, עמ' 306.

28 שם, עמ' 427.

29 שם, עמ' 490.

30 שם, עמ' 505.

31 שם, עמ' 231-232.

32 שם, עמ' 235, 265, 273.